TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS
www.tijdschriftvoorgeschiedenis.nl
Uitgave: Amsterdam University Press

Boekbesprekingen

Digitale bronnen & databases

Thérèse de Hemptinne, Jeroen Deploige, Jean-Louis Kupper en Walter Prevenier ed. *Diplomata Belgica. Les sources diplomatiques des Pays-Bas méridionaux aux Moyen Âge* 343
Jan Burgers

Boekbesprekingen

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

Chiel van den Akker en Susan Legêne, *Museums in a digital culture. How art and heritage become meaningful* 346
Charles Jeurgens

Wannes Dupont, Elwin Hofman, Jonas Roelens ed., *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* 348
Gert Hekma

Jo Tollebeek, *Een slapeloos doordenken van alle dingen. Over geschiedenis en historische cultuur* 350
Larissa Schulte Nordholt

Oudheid

Jeremy Hartnett, *The Roman street. Urban life and society in Pompeii, Herculaneum, and Rome* 351
Dennis van Leeuwen

Rolf Strootman en Miguel John Versluys ed., *Persianism in Antiquity* 353
Uzume Zoë Wijnsma

Middeleeuwen

Leen Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen* 355
BORIS HOREMANS

Valerie Allen en Ruth Evans ed., *Roadworks. Medieval Britain, Medieval roads* 357
GUY GELTNER

Arnold Esch, *Rom. Vom Mittelalter zur Renaissance 1378-1484* 359
ANNE HUIJBERS

Nieuwe Tijd

Peter Borsay en Jan Hein Furnée ed., *Leisure cultures in urban Europe, c. 1700-1870. A transnational perspective* 361
WOUTER RYCKBOSCH

Satu Lidman, Meri Heinonen, Tom Linkinen en Marjo Kaartinen ed., *Framing premodern desires. Sexual ideas, attitudes, and practices in Europe* 362
MARLISA DEN HARTOG

Joel Mokyr, *A culture of growth. The origins of the modern economy* 365
ROBIN PHILIPS

David Onnekink, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* 366
ALBERTO FEENSTRA

Sophie Reinders, *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen, 1575-1640* 368
FREDERIK BUYLAERT

Nieuwste Tijd

Lila Caimari, *While the city sleeps. A history of pistoleros, policemen, and the crime beat in Buenos Aires before Péron* 370
HÅVAR SOLHEIM

Alison E. Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam ed., *Travel writing in Dutch and German, 1790-1930. Modernity, regionality, mobility* 372
GERRIT VERHOEVEN

Niels Matheve, *Tentakels van de macht. Elite en elitenetwerken in en rond de Belgische tussenoorlogse regeringen 1918-1940* 374
KAREN LAUWERS

Leen Van Molle ed., *Charity and social welfare. The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920* 376
THOMAS D'HAENINCK

Marko Otten, *Provo. De ludieke opstand tegen bom en regentendom* 378
SJAAK VAN DER VELDEN

Kiran Klaus Patel, *The New Deal: A global history* 380
TIM JELFS

Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* 381
HARM KAAL

Stefan Poser, *Glücksmaschinen und Maschinenglück. Grundlagen einer Technik- und Kulturgeschichte des technisierten Spiels* 383
DICK VAN LENTE

Bart Tritsmans, *'Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden'. Stedelijk groen in Antwerpen, 1859-1973* 385
MEREL KLEIN

Bart Verheijen, *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming 1801-1813* 387
MART RUTJES

Jaap Verheul, *De Atlantische pelgrim. John Lothrop Motley en de Amerikaanse ontdekking van Nederland* 389
ALBERT VAN DER ZEIJDEN

Diplomata Belgica. Les sources diplomatiques des Pays-Bas méridionaux aux Moyen Âge, Thérèse de Hemptinne, Jeroen Deploige, Jean-Louis Kupper en Walter Prevenier ed. (Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, sedert 2015). URL: www.diplomata-belgica.be

De Belgische oorkonden tot 1250 digitaal ontsloten

Oorkonden vormen een essentiële bron voor de bestudering van de middeleeuwse geschiedenis. Als juridische bewijsstukken leveren zij over het algemeen feitelijk betrouwbare informatie op tal van terreinen. Er zijn er honderdduizenden van overgeleverd, vanaf de Merovingische tijd tot ver in het ancien régime. Vanwege hun historisch belang zijn in de loop van de tijd talloze edities van oorkonden gepubliceerd. Deze oorkondenboeken, die al vanaf de zeventiende eeuw verschenen, werden sinds de negentiende eeuw volgens een specifieke diplomatische methode uitgegeven, waarbij de volledige overlevering van een tekst wordt opgespoord, gereconstrueerd en nauwkeurig gedocumenteerd.

Die diplomatische methode van publiceren vergde veel expertise en vooral ook veel tijd van de uitvoerders. Editieprojecten strekten zich niet zelden over decennia uit. Niettemin waren institutionele bestuurders lange tijd bereid die investering te doen, omdat zij het belang van oorkondenontsluiting inzagen. Aan het eind van de twintigste eeuw waren evenwel de tijden voorbij dat wetenschappelijke ambtenaren hun levenswerk konden maken van een editieproject waarvan het einde in een onbestemde toekomst lag. Bovendien zag men wel in dat uitgave van *alle* oorkonden altijd een onbereikbaar ideaal zou blijven, vanwege de enorme aantallen die uit de late middeleeuwen zijn overgeleverd. Maar de wetenschappelijke noodzaak tot oorkondenontsluiting bleef natuurlijk bestaan. De oplossing leek te komen van een nieuw medium: de computer.

Sindsdien zijn er verschillende mogelijkheden van digitale oorkondenontsluiting onderzocht, lopend van het digitaliseren van oude oorkondenboeken tot het opzetten of continueren van *digital born* oorkondenedities. Intussen lijkt de consensus te groeien dat de beste methode bestaat uit een integratie van de verschillende werkwijzen. Als eerste stap kunnen reeds beschikbare data digitaal met elkaar worden verbonden om zo grote doorzoekbare corpora te maken, die vervolgens naar bevind van zaken kunnen worden uitgebreid met nieuwe bestanden.

In België zat men al vroeg op dat spoor. In 1997 verscheen *Thesaurus diplomaticus*, een cd-rom met de gegevens van 12.800 Latijnse oorkonden tot het jaar 1200 (ongeveer de helft daarvan inclusief een *full text*-transcriptie), aangevuld met 2.400 afbeeldingen van originelen. De data waren in essentie gebouwd rond de gedigitaliseerde elfdelige reeks van regesten (korte samenvattingen van oorkonden), de in 1866 door Alphonse Wauters opgestarte *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de Belgique*. Vervolgens is men doorgegaan met het werk aan die database, door aanvulling met nieuwe gegevens, waaronder nu ook de relevante oorkonden uit de periode 1200-1250. Dit resulteerde in 2015 in de hier besproken Diplomata Belgica (DiBe), gehost aan de Universiteit Gent en vrij toegankelijk op het internet.

Opgenomen in DiBe zijn alle oorkonden die betrekking hebben op personen en plaatsen op het grondgebied van het hedendaagse België alsmede de aangrenzende gebieden in Frankrijk, Duitsland en Nederland. DiBe bevat momenteel data van zo'n 35.000 oorkonden,

inclusief bijna 19.000 volledige teksttranscripties (de overige stukken zijn alleen als regest voorhanden), alsmede bijna 6500 afbeeldingen van oorkonden. Het voornemen bestaat om op termijn ook oorkonden van na 1250 op te nemen, maar op voorhand wordt gewaarschuwd dat men voor het laatmiddeleeuwse materiaal niet streeft naar volledigheid.

DiBe biedt aan de gebruiker veel zoekmogelijkheden. Om te beginnen kan hij of zij kiezen uit het Frans (de oorspronkelijke taal van de databank) of het Engels – en opmerkelijk genoeg dus (voorlopig) niet het Nederlands. Het Engelse alternatief geldt alleen voor de tekst van de inleiding en van de zoekschermen en rolmenu's; de teksten van de database zelf zijn uitsluitend in het Frans (de oorkondeteksten zijn natuurlijk in de originele taal van het stuk, meestal het Latijn). In deze bespreking wordt naar de Engelse versie van de site verwezen.

Er zijn twee zoekschermen: een voor de inhoud van de database en een voor de tekstoverlevering ('Tradition Search'). In de laatste, die de locatie van het stuk betreft, kan men zoeken op plaats, instelling en signatuur, en op de vorm waarin de teksten zijn overgeleverd: als origineel, als afzonderlijk afschrift of als afschrift in een manuscript. Het inhoudelijke zoekscherm biedt diverse velden: gezocht kan worden op het interne volgnummer in DiBe (ID), op de taal van de oorkonde, op woorden in het regest en in de oorkondetekst, op datum of data (liefst in drie zoekvelden, gevolg van het feit dat oorkonden niet altijd volledig of zelfs helemaal niet zijn gedateerd, of dat er wetenschappelijke discussie over de datering bestaat), alsmede op de plaats van uitvaardiging. Het vaakst zal men natuurlijk op persoons- of plaatsnamen willen zoeken. Wat betreft de toponiemen zijn er velden voor diocees en voor vorstendom – maar dus niet een voor 'losse' plaatsnamen, hoewel die nog te vinden zijn via het veld 'institution/jurisdiction' – en anders kan men het proberen via de vrije tekst in de zoekvelden van regesten en oorkondenteksten (waarin trouwens de bekende *Boolean operators* – AND, OR, NOT enz. – gebruikt kunnen worden). Persoonsnamen kunnen worden gecombineerd met een functie en met de betreffende jurisdictie (bijvoorbeeld Rudolf + aartsbisschop + Reims). Een specifiek selectiecriterium wordt gevormd door de formele rol van personen in de oorkonde: als oorkonder (degene die het stuk uitvaardigt), als auteur van de rechtshandeling, of als begunstigde (de 'destinataris'). Een bijzondere service vormt hier tenslotte het zoekveld 'religious order', waarmee inderdaad op kloosterorde kan worden geselecteerd. Door verschillende velden gericht te combineren kan heel fijnmazig worden gezocht. Overigens leiden deze zoekvelden niet altijd naar namen of functies die expliciet in de oorkondetekst worden genoemd, omdat ook toegevoegde metadata hits opleveren.

De meeste zoekvelden zijn in de vorm van een rolmenu; zelf intikken van een tekst is wel mogelijk maar niet aan te raden, omdat veel namen alleen in een genormaliseerde vorm treffers opleveren. Een en ander vereist daardoor nogal wat volharding van de gebruiker, omdat enige oefening en een dosis creativiteit nodig zijn om het systeem en de gebruikte normaliseringen te doorgronden. Men doet er in ieder geval verstandig aan om vóór elke nieuwe zoekactie eerst op de knop 'Clear all fields' te drukken.

Iedere zoekactie levert een lijst van resultaten op (men moet naar beneden scrollen om die te zien), en van daaruit kan worden doorgeklikt naar de documenten. Elk document geeft het interne volgnummer, de actoren (oorkonder, auteur van de rechtshandeling,

destinataris), informatie uit de literatuur over de datering, het regest en een korte omschrijving van het origineel, informatie over de overlevering van de tekst en over andere edities en literatuur. De tekst van het stuk en een link naar de scan vindt men alleen indien die voorhanden zijn. De regesten zijn voor DiBe opnieuw bewerkt, in het Frans, en ook de teksten van de oorkonden zijn enigszins geüniformeerd – vermoedelijk automatisch, omdat er regelmatig kleine dingetjes mis zijn gegaan, zoals misplaatste kapitalen en spaties binnen een woord, verdwenen cauda's aan de letter e (ę) of overtollige streepjes (-).

Deze foutjes ziet men deels pas wanneer men de tekst in DiBe legt naast die in een eerdere papieren editie. Dan blijkt dat er in DiBe ook veel informatie verloren gaat, zoals bijvoorbeeld is te zien bij vergelijking van DiBe ID 3015 met de editie van de betreffende oorkonde in het laatste deel van de *Oorkonden van de graven van Vlaanderen*, nr. 608.[1] Verdwenen zijn het uitvoerige regest (die in DiBe zijn vaak korter), de opsomming van de elf handschriften waarin de tekst is overgeleverd (waarvan een aantal in een Franse vertaling; in DiBe wordt maar één handschrift genoemd), de uitvoerige nota over de problematische datering van het stuk, de opmaak van de oorkondetekst (die de oorkondestructuur inzichtelijk maakt) en het notenapparaat met variante lezingen en verklarende notities. Opmerkelijk is ook dat in de papieren en de digitale ontsluiting de lijst van eerdere uitgaven en regesten niet geheel overeenkomstig zijn. Het zou een goed idee zijn om in DiBe scans van deze en andere papieren edities toe te voegen, voor zover dat auteursrechtelijk kan.

Al met al vormt DiBe een geweldig apparaat dat duizenden bronteksten van de geschiedenis van België en omstreken tot 1250 voor de onderzoeker in één portaal toegankelijk maakt. De mogelijkheid tot uitgebreid zoeken vormt natuurlijk een van de voornaamste voordelen van een digitale ontsluiting. Pure winst zijn daarnaast de nieuw vervaardigde volledige teksttranscripties en de toegevoegde foto's van oorkonden. Die foto's kunnen worden gedownload; jammer is wel dat de achterkanten niet zijn afgebeeld, waardoor dorsale aantekeningen niet bestudeerd kunnen worden. Bijkomende pluspunten zijn de geolocaties bij de in de database opgenomen toponiemen; soms voegt dat niet veel toe (het graafschap 'Vlaanderen' geeft een pijltje op Gent), maar het kan handig zijn om meteen te zien waar bijvoorbeeld de abdij van Ourscamp ligt. Zeer prettig voor de onderzoeker zijn de hyperlinks naar websites met andere edities, zoals *Chartae Gallicae*, en met secundaire literatuur (althans de oudere boeken, die bijvoorbeeld op de websites van Gallica of Archive.org te vinden zijn).

Hopelijk slagen de bewerkers erin om Diplomata Belgica ook op de langere termijn in leven te houden en actief door te gaan met het werk aan dit apparaat. En bij verdere ontwikkeling van de digitale wereld zou DiBe op termijn een waardevol onderdeel kunnen vormen van een internationale database van middeleeuwse oorkonden.

J.W.J. Burgers, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis/Universiteit van Amsterdam

1 Thérèse de Hemptinne en Adriaan Verhulst (†) m.m.v. Lieve De Mey ed., *De oorkonden der graven van Vlaanderen* (*juli 1128-september 1191*), dl. II, bd. III: *Regering van Filips van de Elzas* (Tweede deel: 1178-1191) (Brussel 2009).

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

Chiel van den Akker en Susan Legêne, *Museums in a digital culture. How art and heritage become meaningful* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2016) 141 p., ill., € 69,- ISBN 9789089646613

Onlife in de wereld van erfgoed en kunst?

Informatiewetenschapper Luciano Floridi muntte een paar jaar geleden de term 'onlife'. Daarmee verwees hij naar de 'hyperconnected reality' die ertoe leidt dat het niet langer zinvol is om onderscheid te maken tussen online en offline. Beide werelden gaan volledig in elkaar over. Informatie- en communicatietechnologie is immers allang het stadium van hulpmiddel voor informatieverwerking ontstegen en bepaalt in toenemende mate hoe we onszelf zien, hoe we de omgeving vormgeven en hoe we interacteren met die omgeving. Vanuit dat besef vindt steeds meer onderzoek plaats naar de vraag hoe de voortgaande digitalisering ingrijpt op de verschillende deelterreinen van het maatschappelijk leven. Dat geldt ook voor het kunst- en erfgoeddomein. Hoe beïnvloedt digitalisering de manier waarop geschiedenis, erfgoed en kunst (kunnen) worden gepercipieerd? Dat is de vraag die ten grondslag ligt aan de bundel *Museums in a digital culture. How art and heritage become meaningful* onder redactie van Chiel van den Akker en Susan Legêne. De samenstellers pretenderen geenszins een alomvattend antwoord te geven, maar bieden eerder een caleidoscopisch overzicht van verschillende vormen van digitalisering waarmee binnen de wereld van kunst- en erfgoedmusea wordt geëxperimenteerd. De invloed van het gebruik van informatie- en communicatietechnologie op de driehoeksrelatie tussen artefact, tentoonstellen en publiek is dan ook een terugkerend thema.

In zeven nogal uiteenlopende bijdragen worden verschillende voorbeelden besproken waarbij telkens wordt gereflecteerd op de vraag wat de informatietechnologie betekent vanuit een kennis en/of belevingsperspectief. Sommige artikelen zijn tamelijk operationeel van aard, zoals de bijdragen die gewijd zijn aan de digitalisering van de collectie van het Tropenmuseum en de totstandkoming van het ambitieuze Digitaal Monument Joodse Gemeenschap, waarbij een aantal dilemma's waarmee digitaliseringsprojecten te maken hebben de revue passeren. In het hoofdstuk over het Digitaal Monument, dat bestaat uit alle namen en korte biografische schetsen over de joodse Nederlanders die slachtoffer zijn geworden van de Holocaust wordt duidelijk hoe groot de discrepantie kan zijn tussen de mogelijkheden die ICT biedt met betrekking tot interactie tussen het artefact (monument) en het publiek en de wenselijkheid ervan. De makers van het Digitaal Monument werden niet alleen geconfronteerd met kritische en soms ronduit vijandige opmerkingen over de onvolledigheid en onjuistheid van bepaalde gegevens, maar vooral ook met de vraag hoeveel ruimte te geven aan het publiek dat vanuit de eigen herinnering (hoe betrouwbaar?) aanvullingen maakt of opmerkingen plaatst en hoe om te gaan met privacy.

In de interessante bijdrage van Kate Hennessy over de nieuwe betekenis en functie die de collectie MacFarlane kreeg door digitalisering, speelt dit laatste op vergelijkbare wijze. Roderick MacFarlane was een handelaar die in de jaren zestig van de negentiende eeuw door de Smithsonian Institution gevraagd werd om objecten te verzamelen van

de Inuvialuit-bevolking (Noordwest Canada). De 5000 artefacten die hij bijeenbracht liggen nu verspreid over verschillende musea in de wereld. Digitalisering van deze collectie maakte het voor de Inuvialuit-bevolking mogelijk om hun eigen (digitale) classificatie en categorisering aan te brengen en op die manier hun eigen verhaal te vertellen. Ook in dit project is interactie met gebruikers cruciaal en worstelen de initiatiefnemers met de vraag wat wel en wat niet te laten zien van de feedback. In essentie gaat het in beide projecten om de klassieke vraag welke mate van institutionele controle erfgoedinstellingen willen houden in de relatie tussen tentoongesteld artefact en publiek. Of anders gesteld: hoe ver reikt de wederkerigheid in het tijdperk van het digitale *'post-museum'* waarin de musea met en niet langer voor de bezoeker werken?

Van een geheel andere orde zijn de bijdragen die reflecteren op de mogelijkheden die digitale technologieën bieden om kunst en erfgoed op een andere, intensere manier te ervaren. Kernbegrip hier is 'immersie' waarbij digitale technologie wordt ingezet om de scheidslijn tussen lichaam, geest en het kunstobject als het ware op te heffen. Christina Grammatikopoulou bespreekt een aantal interessante projecten waarbij ze laat zien hoe bijvoorbeeld de ademhaling van de '*immersant*' (degene die de ervaring aangaat) bepalend is voor de wijze waarop een kunstobject zich manifesteert. Dergelijke projecten maken musea weer tot laboratoria, waarbij niet het object, maar het proces tussen kunstenaar en publiek bepalend zijn voor de beleving en de betekenis. In een meer theoretische bijdrage bepleit Cecilia Lindhé dan ook een herwaardering van het concept van *ekphrasis* (een kunstige beschrijving van een voorwerp) in de digitale, interactieve kunst, om de 'aesthetic of tactility' te herstellen.

De bundel is vooral van belang vanwege de vele voorbeelden die worden besproken, maar mist als geheel een duidelijk perspectief. De techniek van digitalisering als technisch en cultureel fenomeen wordt zelf niet aan een kritische beschouwing onderworpen, waardoor de reikwijdte van het begrip 'digitaal' diffuus blijft. Het maakt nogal uit of de technologie ingezet wordt om analoge objecten op een digitale wijze te representeren of om een autonoom artistiek object te creëren. Beide vormen lopen in het boek door elkaar. Die onduidelijkheid wreekt zich in de conclusie van het boek als gesteld wordt dat de informatietechnologie de museale ervaring en functie uitbreidt en de museumervaring niet verdringt. Dat mag in veel gevallen zo zijn, maar hier wordt toch te weinig rekening gehouden met het feit dat de kunst- en erfgoedobjecten steeds vaker enkel nog in digitale vorm bestaan en dat de infrastructuur van het *onsite*-museum lang niet altijd meer nodig is om die kunst te ervaren. Het is dan ook opmerkelijk dat in het concluderende hoofdstuk zo sterk wordt geleund op de visie van de bekende kunstfilosoof Nelson Goodman uit de jaren tachtig van de vorige eeuw die stelde dat de museumwinkel als een verlenging en verdieping van de museumervaring fungeerde. Toepassing van ICT nu zou iets dergelijks teweegbrengen. Sommige voorbeelden in het boek laten zien dat het veel verder gaat dan dit.

Charles Jeurgens, Universiteit van Amsterdam

Wannes Dupont, Elwin Hofman, Jonas Roelens ed., *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Uitgeverij Vrijdag; Antwerpen, 2017) 300 p., ill., € 24,95 ISBN 9789460015281

Homogeschiedenis: een fraaie start in België

Het boek *Verzwegen verlangen* kent drie redacteuren en vijf auteurs: Roelens schrijft over de periode tot en met de Verlichting, Hofman over de late achttiende en vroege negentiende eeuw, Dupont over het eind van die eeuw tot de jaren vijftig van de volgende en Paul Borghs en Bart Eeckhout over de laatste periode. De eerste drie, de redacteuren, zijn jongere historici en Borghs en Eeckhout zijn respectievelijk multidisciplinair onderzoeker (die eerder *Holebipioniers. Een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen* (2015) schreef) en hoogleraar Engelstalige literatuur en Vlaams homoactivist. Hoewel de mannen met empathie over lesbische geschiedenis schrijven, is geen enkele vrouw bij het project betrokken geweest. Dit is de eerste geschiedenis van homoseksualiteit in België geworden. Er waren wel deelstudies en artikelen, maar niet zo'n ruim en rijk historisch overzicht. De bundel biedt een gedegen eerste begin. Het is jammer dat het boek geen index heeft. Er zijn geen noten, maar elk hoofdstuk heeft wel een overzicht van gebruikte bronnen en literatuur.

Net als buurlanden heeft België de nodige transformaties rond homoseksualiteit doorgemaakt. Eerst was sodomie (meestal in de vorm van anale seks) een doodzonde die vaak met het vuur bestraft werd. De vroegste strafprocessen vonden plaats vanaf 1292 en terwijl zulke processen in de Noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen zeldzaam waren, kwamen ze in de Zuidelijke Nederlanden aanzienlijk vaker voor en troffen ze ook vrouwen. In de periode 1400-1550 zijn er 272 mannen en 25 vrouwen berecht en van de laatste kregen 15 de doodstraf. Omdat in het boek steeds cijfers per wisselende periode en plek worden gegeven, valt er slecht een volledig beeld te geven. Zo werden tussen 1400 en 1600 in Brugge en omgeving 203 personen berecht van wie 142 de vuurdood kregen. In Gent, een iets grotere stad, kwamen in tweehonderd jaar veel minder, namelijk 65 sodomieten voor het gerecht, waarvan er 33 op de brandstapel kwamen. Dat er relatief veel vrouwen vervolgd werden voor sodomie tot 1600 verklaart Roelens door te wijzen op hun relatief bevoorrechte positie in die tijd, zoals gelijk erfrecht voor broers en zusters. Overigens nam na 1600 de sodomievervolging af terwijl de heksenjacht inzette. Toen in de Republiek de actieve vervolging van sodomie in 1730 begon, was die in het Zuiden helemaal afgelopen. In de achttiende eeuw zouden rechters sodomiezaken onderhands afdoen buiten het zicht van burgers die beter onwetend konden blijven dan door het vuur van de brandstapels het verkeerde voorbeeld krijgen. Wel begonnen ze volgens Roelens vanaf de zeventiende eeuw meer en nauwkeuriger vragen te stellen over wat 'de sodomieten' deden en of ze bepaalde eigenschappen en gewoontes hadden. Een wil tot weten zou langzamerhand ontstaan zijn vanuit katholieke biechtpraktijken.

De decriminalisering van sodomie met de invoering van de Franse wetgeving in 1795 betekende geen grote verandering meer omdat de homovervolging al grotendeels was geëindigd. Met de Code Pénal kwam er een nieuw artikel tegen openbare schennis der eerbaarheid dat tegen publieke homo/seksuele contacten werd ingezet, in Vlaanderen net als in Nederland, zodat Hofman kan opmerken dat ondanks decriminalisering vervolging door-

gaat. Tegelijk ontstond er een onderwereld van cafés en publieke ontmoetingsplekken voor homo's in grote steden aan het eind van de negentiende eeuw en een debat over varianten van seksualiteit in de forensische psychiatrie. Dupont benadrukt dat de Belgische politie, anders dan in andere landen zoals Nederland, niet tot scherpere vervolging overging tot na de Tweede Wereldoorlog, en de Belgen een minieme bijdrage hadden aan het debat over homoseksualiteit. Zowel katholieken als liberalen wilden liever niemand wakker schudden over zulke feiten De eerste groep zweeg in het debat vanuit de gedachte 'wat niet weet, wat niet deert'. De liberalen vreesden het gevaar dat homoseksuelen gebruik zouden maken van forensische psychiaters die hen voor hun daden ontoerekenbaar zouden verklaren en zo uit de gevangenis zouden houden. De enige homo die zulke vragen wel serieus nam was Georges Eekhout wiens kuise homoroman *Escal-Vigor* (1899) dreigde verboden te worden. Gelukkig kreeg hij steun van een excellente advocaat, een socialistische senator die opkwam voor het vrije woord, en van internationale beroemdheden als Émile Zola. Zo won Eekhout zijn zaak die vooral gezien werd als een zaak over vrijheid van meningsuiting en niet over homoseksualiteit, want van zijn roman en homoverhalen moesten zijn socialistische vrienden niet veel hebben. Zij waren op seksueel gebied even kleingeestig als hun katholieke tegenstanders.

Een scherpere vervolging van homo's begon in 1955 en Duponts verklaring is dat in alle West-Europese naties, als onderdeel van de communisten- en homojacht van McCarthy, en aan de vooravond van de seksuele revolutie, hetzelfde gebeurde. In de laatste twee hoofdstukken komt onder andere de opkomst van een homobeweging in de vroege jaren vijftig aan de orde, naar het Nederlandse voorbeeld van COC en het Franse Arcadie. Tevens wordt de opmerkelijk late introductie – pas in 1965 – van een nieuw wetsartikel tegen seks met jongeren van 16 tot 18 jaar besproken, naar het voorbeeld van het Nederlandse wetsartikel 248bis, dat hetzelfde bepaalt voor jongeren tussen de 16 en 21.

Ook bespreken de auteurs de vraag of een pragmatische opstelling zoals die vanaf 1999 met een paarsgroene regering gestalte kreeg meer kans op succes biedt dan een radicale houding. Zij denken, anders dan ik zou zeggen, dat pragmatisme en normalisering beter werkt. Een hoogtepunt voor België is dat het als tweede land na Nederland het homohuwelijk introduceerde en opnieuw als tweede land nu na IJsland een homoseksuele premier kreeg, Elio di Rupo. Het levert de vraag op waarom een land dat zo laat was met homoemancipatoire ontwikkelingen tot 1970 tegenwoordig zo voorop loopt en zo snel vooruitgang boekt. Bart Eeckhout geeft in zijn laatste hoofdstuk een overzicht van beweging en culturele innovaties in Vlaanderen. Alles overziende een plezante en lezenswaardige bundel.

Gert Hekma, Universiteit van Amsterdam

Jo Tollebeek, *Een slapeloos doordenken van alle dingen. Over geschiedenis en historische cultuur* (Prometheus; Amsterdam, 2017) 432 p., ill., € 29.99 ISBN 9789044632897

Het rammelend geheugen ontbloot

Jo Tollebeek brengt ons met zijn verzameling historische opstellen een bezinning op de cultuur van de moderne geschiedwetenschap in Nederland en België. Het boek functioneert min of meer als herijking van de in 1994 en 1996 al verschenen werken van dezelfde auteur, *De IJkmeesters* en *De ekster en de kooi.* Ook deze werken vormden een overzicht en analyse van de Nederlandse en Belgische omgang met de geschiedschrijving; haar methoden en conventies. Jo Tollebeek, hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven, positioneert zich met dit derde boek met opstellen zélf als 'ijkmeester' van historische cultuur in de Lage Landen. Hij wordt daarmee haast onderdeel van wat hij beschrijft. Tollebeek voert ons langs verschillende historische scholen en standaardwerken, maar verliest nimmer het persoonlijke van de historicus, diegene die het verleden betekenis geeft, uit het oog. Daarbij vormt de eclectische collectie aan tradities en gebruiken die het historische vak in de loop der jaren heeft verzameld een rode draad. Het boek sluit daarom eveneens mooi aan op Tollebeeks werken over de antropologie van de geesteswetenschappen. Zijn analyse van, zoals hij dat zelf noemt, het 'rammelend geheugen' is functioneel én vlijmscherp. Het dwingt de lezer kritisch te reflecteren op de eigen geschiedfilosofische standpunten.

De opstellen zijn ondergebracht in vier delen, die telkens bestaan uit weer vier verhandelingen, die elk tussen 1998 en 2015 al eens eerder ergens anders zijn verschenen of uitgesproken als lezing. Tollebeek bouwt zijn boek thematisch op en begint met een beschrijving van de politieke geschiedenissen van Louis Dieudonné Jospeh Dewez. De verwikkeling tussen politiek en geschiedenis wordt vervolgens verder uitgewerkt in een analyse over de verschillende plekken die de Franse Revolutie in de geschiedschrijving van zowel België als Nederland kreeg toebedeeld in de negentiende eeuw, een eeuw waarin de erfenis van die revolutie nadreunde. Het verschil wat daarin bestaat tussen de Belgische en Nederlandse omgang met het verleden keert ook voortdurend terug in de andere opstellen in de bundel.

Het tweede thema dat Tollebeek aansnijdt betreft de 'familie' van geschiedkundigen zoals die zich de laatste tweehonderd jaar ontwikkelde. Paul Fredericq, die uitgebreid aan bod komt in een ander boek van Tollebeek, *Fredericq en Zonen* (2008), vormt hierbij de leidraad. Tollebeek beschrijft hoe Fredericq, die hij opvoert als een min of meer doorsnee historicus van zijn tijd, het historisch bedrijf inrichtte rondom zijn woonhuis en hoe hij telkens weer zijn blik richtte op de ontwikkelingen in het vakgebied over de grens. Ook hier blijkt weer dat de passies die de geschiedschrijving voortdrijven, politiek of anderszins, soms maar moeilijk zijn te beteugelen. In een meesterlijk opstel over 'het monster van Rome', het Internationaal Congres voor Historische Wetenschappen in 1995, komen historische passies, methodologie en de dynamiek tussen geleerde 'vaders' en 'zonen' samen. Tollebeek concludeert dat de schaalvergroting van het historisch bedrijf, waarvan het massacongres een illustratie vormde, de verdere specialisatiedrang en disciplinevorming van de historische wetenschap niet kon tegenhouden.

De verschillende genres van geschiedschrijving die aan de pennen van de in deel twee beschreven historici ontsproten vormen het thematisch kader voor het derde deel van de collectie opstellen. Tollebeek richt zich op de veranderlijkheid van deze genres en het wisselende prestige dat aan verschillende soorten geschiedschrijving werd toegedicht. Hij toont aan dat er niet altijd een harde scheidslijn tussen professionele historici en amateurs bestond. Aan de hand van de 'complexe verhouding' tussen oudheidkunde en geschiedschrijving en de wereld van de *Messager des Sciences historiques*, actief tussen 1823 en 1830, en andere tijdschriften uit de eerste helft van de negentiende eeuw laat Tollebeek zien hoe antiquarische tradities veel langer standhielden dan doorgaans gedacht. Hij zet zo (opnieuw) vraagtekens bij de studie van professionalisering van de historische wetenschap.

Het laatste deel is getiteld 'onuitstaanbare verlangens'. Het gaat hier om het verlangen de geschiedenis te duiden aan de hand van het heden en het onvermijdelijke gevolg daarvan om haar naar onze hand te zetten. Hoewel het boek wordt afgesloten met een boeiend hoofdstuk over historische relieken, is het opstel over het in zwang raken van medische terminologie in de geschiedschrijving verreweg het meest fascinerend. In navolging van onder andere de Hongaars-Britse historicus Istvan Hont traceert Tollebeek in dit opstel hoe het begrip 'crisis' haar oorspronkelijk medische oorsprong ontgroeide en tot sleutelbegrip in de historiografie werd gemaakt. Dit terwijl andere medische terminologie tegelijkertijd weer uit de historiografische gereedschapskist verdween.

Tollebeek sluit met zijn empirische kijk op de wording van onze huidige (academische) geschiedschrijving aan bij onder andere Herman Paul, Lorraine Daston en Stevin Shapin, en doet hun werk herlezen. Hij richt zich met deze opstellen niet alleen op inhoudelijke debatten uit het verleden, maar ook juist op het alledaagse aspect van de historische praktijk. Voor wie behoefte heeft aan een kritische maar kalme reflectie op de wording van 'onze' moderne geschiedwetenschap is het boek aan te raden. Ondanks de gehanteerde opstelvorm, die zo nu en dan voor herhaling van informatie zorgt, vormt het een zeer leesbaar en samenhangend overzicht van Tollebeeks onderzoek van de afgelopen twintig jaar.

Larissa Schulte Nordholt, Universiteit Leiden

Oudheid

Jeremy Hartnett, *The Roman street. Urban life and society in Pompeii, Herculaneum, and Rome* (Cambridge University Press; Cambridge & New York, 2017) xv, 329 p., ill., krt., tbl, € 85,87
ISBN 9781107105706

De straat leeft!

Het zal de gemiddelde bezoeker niet ontgaan zijn: de restanten van Pompeii zijn klinisch, kaal en rustig. De ooit majestueuze façades van stadspaleizen zijn verkruimeld tot zandkleurige bakstenen en marmeren muren. Pas wanneer je deze panden binnentreedt is het gemakkelijker om een beter beeld te krijgen van de vergane glorie. Fresco's, mozaïeken en fonteinen hebben de tand des tijds doorstaan en hun effect op de aanschouwers min of meer

behouden. De focus van zowel bezoekers als wetenschappers op deze gebouwen is dan ook logisch: er valt simpelweg veel te zien en te onderzoeken. De weelderig versierde gebouwen, eetcafés, bordelen, badhuizen en appartementenblokken in de zogenoemde *insulae* (letterlijk 'eilanden') van Pompeii en Herculaneum zijn veelvuldig besproken in de wetenschappelijke én populaire literatuur. Echter, zo beredeneert Hartnett, het dagelijks leven vond plaats in de kolkende massa's die zich tussen deze eilanden in bevonden: op straat.

Jeremy Hartnett, universitair hoofddocent Klassieken bij het Amerikaanse Wabash College (Crawfordsville, IN), onderzoekt de functie van de Romeinse straat als een ruimte voor sociaal contact en presentatie. In drie delen (de straat als open ruimte of zogenaamde 'void', architectuur en decoratie, en twee casestudy's van een specifieke straat) tracht Hartnett de kale straten weer tot leven te wekken. We stuiten op een verliefde Romeo die voor een gesloten deur zijn geliefde bezingt, de handelaren die hun karren door de krappe straten manoeuvreren, en de werklieden en bestuurders die op weg zijn naar hun dagelijkse beslommeringen. Dit drukke straatbeeld wordt beschreven en onderbouwd met archeologische overblijfselen uit Rome, Pompeii en Herculaneum zelf, aangevuld door een breed scala aan onder andere contemporaine satires, gedichten, redevoeringen, en lokale en regionale wetten.

The Roman street haakt daarbij niet alleen aan bij bovenstaande discussie, maar incorporeert ook een ander welbekend breekpunt: de antieke steden gezien vanuit een romantisch-utopisch perspectief of eerder vanuit een – nogal anachronistisch – onhygiënisch oogpunt. Hartnett kiest voor de middenweg tussen deze twee perspectieven en toont ons de fraaie marmeren voorzijdes van villa's waarop tegelijkertijd graffiti met waarschuwingen voor wildplassers te vinden is.

De straat was de plek waar allen zich verzamelden, van rijke ambtenaren in een draagstoel tot prostituees op weg naar een cliënt. De straat was inclusief in de zin dat alle sociale lagen vertegenwoordigd waren, maar tegelijkertijd statusbepalend omdat het bij uitstek de plek was waar verschillen benadrukt werden. Het zijn juist de ruimtes waar groepen mengen die door Hartnett onderzocht worden: de stoepen, de bankjes en de straten. De elite kon zich uitstekend profileren in deze semipublieke ruimte door middel van de voorzijde van het huis en de aangrenzende stoep (die de huiseigenaren overigens zelf dienden te onderhouden). Een heel simpel voorbeeld: de verhoogde stoepen van sommige huizen zijn naast een irritatiefactor voor de weggebruikers ook een onderscheidend element ten opzichte van de buren met een normale stoep.

Wanneer we kijken naar de façades is er iets wat gelijk opvalt wanneer je de Romeinse houding ten opzichte van *conspicuous consumption* in gedachten houdt: ze zijn verrassend sober. Enkel versierd met een mozaïekpatroon, zuilen en een eenvoudige kleurschakering (bijvoorbeeld een rode onderrand op een witte muur) staat de buitenkant vaak in schril contrast met de weelderig versierde binnenkant. Hartnett beargumenteert dat deze 'esthetiek van de soberheid' voort kan komen uit een drietal redenen: het tonen van potentiële terughoudendheid van de elite, het hiermee onderscheiden van andere rijkversierde gevels die 'te ver gaan' in de bonte versieringen, en het spiegelen van de publieke architectuur. Helaas lijkt Hartnett in zijn boek juist een scala aan voorbeelden te geven van zaken die deze potentiële terughoudendheid op het meest publieke podium ontkrachten. De *visual boundary* die de monolithische voorgevel

voor moet stellen is zowel bestemd om ogen te trekken als ongewenste bezoekers af te schrikken. De 'esthetiek van de soberheid' en de daarop volgende intentioneel ingetogen façades is in mijn ogen lastig compatibel met een van de pijlers van zijn boek: de straat als statusbevestigend theater, waarin de acteurs en het decor met elkaar in gesprek zijn en waar alles draait om gezien worden. In die zin is de straat een voortzetting van een fenomeen dat we zien in de huizen, de amfitheaters en de fora; de Romeinse samenleving was erop ingericht zodat iedereen zich bewust was van zijn of haar plek. De relatief sobere gevels zijn eerder compatibel met de ui-these van Andrew Wallace-Hadrill: het Romeinse huis bestaat uit lagen, iedere laag afgeschermd door een duidelijke grens, maar de doorkijkjes (de open deur die de opulentie binnen zichtbaar maakt) zorgden ervoor dat de ongenodigde aan zijn plaats werd herinnerd. Hoe dichter men bij de kern (de privévertrekken) kon komen, hoe hoger de status.

Desalniettemin vormt dit boek een zeer betrouwbare, frisse en interessante uiteenzetting van een vaak ondergewaardeerd, maar cruciaal onderdeel van antieke steden. Wanneer men een enkele typefout (p.257) negeert, zien we een werk waarin een gebalanceerde en uitnodigende schrijfstijl moeiteloos wetenswaardigheden van een wetenschappelijke lading voorziet. *The Roman street* vormt daarmee, samen met het werk van Beard (2008) en Wallace-Hadrill (1994 en 2011), een ideale manier om de Romeinse ruïnes nieuw leven in te blazen.

Dennis van Leeuwen, Universiteit Leiden

Rolf Strootman en Miguel John Versluys ed., *Persianism in Antiquity* (Franz Steiner Verlag; Stuttgart, 2017) 557 p., ill., € 84,- ISBN 9783515113823

'Persianism': een overbodig -isme?

Het Achaemenidische ofwel Perzische Rijk (ca. 550-330 v.C.) liet diepe sporen na in de geschiedenis. De oudste Griekse historici schreven over het hof en zijn weelde; Judeeërs schreven over Cyrus en het einde van de Babylonische ballingschap; Egyptenaren en Babyloniërs verloren hun onafhankelijkheid aan de Perzen en schreven over hen met afgunst of ambivalentie. Hoe het Perzische rijk ook beschouwd en herinnerd werd, men kon er niet omheen. De bundel *Persianism in Antiquity* neemt de lezer mee door jaren van zulke culturele receptie, van de oudheid tot aan de twintigste eeuw.

De term 'persianism' is het sleutelwoord van de bundel. Het begrip werd tot leven geroepen door Miguel John Versluys in een eerder boek over Nemrud Dağı. De term was bedoeld als *shorthand* voor allerlei 'vormen van receptie van, of referenties aan, het Achaemenidische Rijk in de Oudheid' (p.10). 'Persianism' is een alternatief voor concepten zoals 'persianization' en 'iranism', respectievelijk de culturele invloed van het Perzische Rijk (al dan niet gedurende zijn bestaan) en het latere Sassanidische idee van de politieke en culturele eenheid van Iran. Het boek claimt dat 'directe invloed' en 'acculturatie' vooralsnog veel aandacht hebben gekregen, terwijl de studie naar ideeën en associaties die om Perzië de ronde deden, en die vervolgens toegeëigend werden 'voor specifieke (socioculturele of politieke) redenen' (p.9), een secundaire plek heeft ingenomen. Een primair doel van de

bundel is om dit onderwerp op de agenda te zetten.

Het boek past in het bredere werk van de redacteuren: oudhistoricus Rolf Strootman (Universiteit Utrecht) en archeoloog Miguel John Versluys (Universiteit Leiden) hebben beiden veel gedaan op het gebied van etniciteit en culturele denkkaders. Waardevolle vragen zijn bijvoorbeeld 'hoe beïnvloeden modern Oriëntalisme en Occidentalisme de manier waarop historici het "oosterse" Perzische Rijk en de "westerse" Hellenistische rijken bestuderen?' of 'wanneer is iets "Grieks", wanneer is iets culturele assimilatie, en kan je spreken van cultureel "hybride" objecten?'. *Persianism in Antiquity* raakt aan al deze vragen door de impact van het Perzische Rijk serieus te nemen en de interactie met (de herinnering aan) het rijk te bestuderen van Rome tot Iran, van Oost tot West. Uiteindelijk is de vraag: is 'persianism' een nuttig concept, en zijn de verschillende auteurs erin geslaagd om het vruchtbaar toe te passen?

Dit is niet de plek om elke bijdrage aan het boek te bespreken; een kort overzicht moet volstaan. De eenentwintig casestudy's van het boek belichten verschillende vormen van 'persianism' op verschillende plaatsen en in verschillende tijden. De bijdrages zijn verdeeld over drie delen, waarbij deel één bedoeld is om het concept 'persianism' verder te theoretiseren en te problematiseren, en delen twee en drie bedoeld zijn om het fenomeen 'persianism' daadwerkelijk te bestuderen in verschillende Hellenistische (II) en Romeinse en Sassanadische (III) contexten. Waar deel twee nog gefocust is op het Nabije Oosten, wordt in deel drie de horizon verbreed naar het Westen (Rome) en het Oosten ((oost-)Iran). Over het algemeen wordt er beargumenteerd dat 'persianism' al tijdens het Perzische Rijk bestond, maar dat het pas echt zijn opgang maakte in de Hellenistische rijken die erna kwamen. Interessant is dat het Perzische Rijk een punt van referentie bleef voor het 'Westen' terwijl het in het 'Oosten' aan belang verloor: de Griekse historici die tijdens het Perzische rijk hadden geleefd werden nog steeds gelezen door de Romeinen en zij vereeuwigden de Perzen als formidabele vijanden, maar of de Sassaniden een levende herinnering hadden aan de Achaemeniden blijft een punt van discussie. Toen latere Europeanen Iran bezochten, keken zij door de ogen van de Griekse klassieken, maar de Perzische monumenten hadden voor lokale Iraniërs een geheel andere betekenis gekregen.

De bundel leest als een mozaïek over de herinnering aan de Perzen. Dit is op zichzelf waardevol aangezien zo'n diverse studie naar de receptie van het Perzische Rijk nog niet bestond. Het spreekt voor zich dat één boek niet alle aspecten van het fenomeen kan behandelen, maar toch laat de bundel hier en daar steken vallen. Zo blijft de Babylonische receptie van het Perzische Rijk geheel buiten beschouwing; een gemis, aangezien zowel de Egyptische als Judese receptie een hoofdstuk hebben gekregen, en ook de Seleucidische en Arsacidische rijken, die beide voormalig Babylonië beheersten, een grote rol spelen in het boek. Een referentie naar recente studies over Babylonische receptie van het Perzische rijk (bijvoorbeeld C. Waerzeggers, 'Babylonian kingship in the Persian period: performance and reception', in: J. Stökl en C. Waerzeggers ed., *Exile and return: the Babylonian context* (Berlijn 2015) 181-222) mist geheel in de bibliografie.

Ook is de afwezigheid van een conclusie of duidelijke synthese aan het einde van het boek te betreuren: de bundel presenteert studies die soms fundamenteel van elkaar verschillen (van Oswald Spenglers filosofie tot de koninklijke titels van de Seleuciden) en het is grotendeels aan de lezer om conflicte-

rende visies te vergelijken en om een rode draad te ontwaren in het geheel. Zo blijft men zitten met de vraag of 'persianism' wel een nuttig concept is. Perzië is zowel een geografische regio (grofweg modern Fars), een term gelinkt aan een specifieke historische periode (het Achaemenidische rijk), alsook een idee van die regio en/of dat rijk dat leefde bij nakomelingen en/of buitenstaanders. Het blijft onduidelijk hoe 'Perzië' zich moet verhouden tot bijvoorbeeld de Arsaciden als latere politieke entiteit of tot Iran als grotere geografische eenheid. Ook is het onduidelijk in hoeverre 'persianism' gescheiden kan worden van 'Persianization': kan je het 'idee' van een volk of staat werkelijk scheiden van haar directe culturele invloed? Hoewel de inleiding en deel één van het boek deze vragen tot op zekere hoogte behandelen, komt er geen bevredigend antwoord uit. Dit wringt wanneer 'persianism' wordt gebruikt om zowel de Ptolemeische stigmatisering van de Perzen als 'plunderaars van Egypte' te beschrijven alsook om modern Iraanse verhalen te bespreken die de ronde deden over lokale monumenten. De vraag 'is "persianism" van toepassing hier' komt vaak genoeg terug, maar het antwoord komt nooit verder dan twijfel over een specifieke casestudy.

Kortom, het bestuderen van 'persianism' als proces (dat wil zeggen het proces van het Perzische Rijk herinneren, toe-eigenen, opnieuw uitvinden als politiek idee, enz.) is absoluut waardevol, en *Persianism in Antiquity* heeft de nodige stappen gezet om dit voor het voetlicht te brengen. Maar het gebruik van 'persianism' als analytisch concept, om verschillende vormen van het proces te 'vangen' en te labelen, lijkt meer te vertroebelen dan dat het verheldert. Het '-isme' van 'persianism' creëert een idee van homogeniteit en eendracht die zowel het historische proces als de huidige bundel geheel missen.

Uzume Zoë Wijnsma, Universiteit Leiden (ERC CoG 682241)

Middeleeuwen

Leen Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen* (Uitgeverij Verloren; Hilversum, 2017) 583 p., ill., krt., tbl., grf., € 42,- ISBN 9789087045401

Eentje is geentje… Middeleeuws gerstenat in Amersfoort

Nederlands bier is een onderwerp waarover wij Belgen zich wel eens smalend uitlaten, al herinner ik mij menig Nederlands terrasje waar ik met volle teugen genoten heb van Nederlandse biertjes. Evenzeer genoot ik van de lectuur van dit boek, dat in feite niets dan lof en verwondering oogst over de Nederlandse bierbrouwers uit lang vervlogen tijden. Met zijn boek *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late Middeleeuwen* levert Leen Alberts een erg degelijk onderzoek af over de brouwnijverheid in de stad Amersfoort tijdens de middeleeuwen. De auteur, die in 2015 aan de Universiteit Leiden promoveerde op het proefschrift dat aan de basis lag van deze publicatie, toont aan dat hij van vele markten thuis is en benadert het probleem van de middeleeuwse brouwnijverheid vanuit vele perspectieven.

Het boek vat aan met een goed gestoffeerd hoofdstuk waarin het bier in een breder kader wordt geplaatst. Daarbij wordt uitgebreid stil-

gestaan bij het belang van bier als middeleeuwse dorstlesser en het drinken van bier wordt zo in verband gebracht met allerhande facetten van het middeleeuws leven. Zo komen tafelgebruiken en kooktechnieken uitgebreid aan bod alsook het belang van graan, vlees, vis, groenten en kruiden als basisingrediënten van de dagelijkse maaltijd. Daarnaast wordt stilgestaan bij het belang van andere dranken die tijdens de middeleeuwen gebruikt werden. Zo waren het in het land van de Eem voornamelijk de rijkeren die de wijn tot zich namen die uit het Rijnland werd ingevoerd. Mede was tegen de veertiende eeuw uit het straatbeeld verdwenen en ook cider kon, waarschijnlijk door de hoge kostprijs, op weinig bijval rekenen. Toch kon geen van deze dranken bier van de troon stoten. Een overzicht van de verschillende biersoorten die in de middeleeuwse Nederlanden geconsumeerd werden alsook enkele interessante pagina's over de maatschappelijke houding tegenover het gebruik, of zo u wil, misbruik van alcohol, sluiten dit inleidende hoofdstuk af.

Vervolgens staat de auteur stil bij de export van het Amersfoortse bier. Daarbij wijst de auteur op het belang van handelsnetwerken. De rivier de Eem stond niet in verbinding met het drukke Hollandse handelsnetwerk, dat ook steden in de Zuidelijke Nederlanden (Vlaanderen en Brabant) kon bevoorraden. Hoewel de export van het Amersfoortse bier een belangrijke afzetmarkt vormde, was deze beduidend kleiner dan de afzetmogelijkheden van heel wat andere steden. Dit zorgde, samen met de politieke strubbelingen met de Bourgondische gebieden, ervoor dat de Amersfoortse brouwnijverheid niet tot volle ontwikkeling kon komen, anders dan de Hollandse concurrenten.

Vervolgens wordt de focus verlegd naar de brouwbedrijven zelf. Wat volgt is een indringende blik in het dagelijks leven van de Amersfoortse brouwers. Ook de bedrijfsvoering wordt behandeld, zoals de aankoop of huur van een brouwerij, het personeelsbestand, productiecapaciteit en de bedrijfsuitbreiding door het integreren van graan-, hop- of moutteelt in het eigen bedrijf. Daaruit blijkt dat de brouwnijverheid in Amersfoort erg kapitaalintensief was, doch steeds kleinschalig bleef. Vervolgens zoomt de auteur uit naar de stedelijke brouwindustrie als geheel. Daarbij wordt stilgestaan bij de evolutie van het aantal brouwers in de stad en wordt kort de bierproductie in kloosters en andere instellingen aangestipt. Aan de hand van een verregaande analyse van het beschikbare bronnenmateriaal voor Amersfoort en een diepgravende vergelijking met andere steden, schuift Alberts hypothetische cijfers naar voren wat betreft de bierproductie in de stad Amersfoort. Hij concludeert dat Amersfoort qua bierproductie de stad Utrecht net overschreed en zo een sterke speler in het middensegment was.

Hoofdstukken zes en zeven behandelen de voornaamste grondstoffen voor het maken van bier: graan, water en turf. Met een goed doorspekt betoog gaat de auteur in op de graanproductie in de regio van Amersfoort, de handel in graan, de kruiden (hop) die in de receptuur gebruikt werden, en het gebruik van turf, dat in de omgeving van de stad rijkelijk aanwezig was door de vele veengronden. Daarnaast hadden de brouwers uiteraard behoefte aan water om hun brouwsel tot een goed einde te brengen. Om een optimaal gebruik van het water van de Eem, dat vanuit de Veluwe werd aangevoerd, te verzekeren, stelde het stadsbestuur regels in die de vestiging van bepaalde (vervuilende) bedrijven in bepaalde zones verboden en burgers werd gevraagd om hun afval niet lukraak in de rivier te mikken. Het stadsbestuur had er ook zelf alle baat bij dat de bierproductie niet in het gedrang kwam, zoals blijkt uit hoofdstuk acht:

zo'n 60 percent van de stedelijke inkomsten kwam uit de accijnzen op bier en zo'n 10 tot 25 percent van de bevolking was tewerkgesteld in de brouwerijsector.

Zoals vele industrietakken was ook het brouwen van bier onderhevig aan gildedwang en het Amersfoortse Sint-Jorisgilde is dan ook een onderwerp waar de auteur niet omheen kan. Na een historisch overzicht van de Amersfoortse gilden in het algemeen en het Sint-Jorisgilde in het bijzonder, gaat de auteur in op de regelgeving die door de gilden, in samenspraak met het stadsbestuur, werd opgesteld. In dit hoofdstuk lijkt de auteur echter heel wat van het meer recente onderzoek dat over het functioneren van (ambachts)gilden verschenen is, gemist te hebben. Wat was nu precies de rol van het ambacht in de productie van bier in de stad Amersfoort? Kwamen de strenge gildereglementeringen het productieproces ten goede, of waren zij eerder een rem op economische groei? En wat te denken van de gildereglementen in de praktijk? Hielden de brouwers zich netjes aan deze bepalingen, of kenden zij manieren om de reglementeringen te omzeilen, zoals in vele andere industrietakken het geval was?

Een negende hoofdstuk gaat in op het ruimtelijke aspect van de brouwnijverheid in de stad, waarbij brouwerijen getraceerd worden in het middeleeuwse stadsbeeld, waaruit (niet geheel verrassend) blijkt dat brouwerijen meestal aan waterlopen gelegen waren. In een laatste hoofdstuk wordt vervolgens ingegaan op de Amersfoortse brouwers binnen de gemeenschap. Hieruit blijkt dat velen van hen gegoede burgers waren die ook belangrijke politieke functies bekleedden, hoewel zij nooit een politieke overmacht tot stand konden brengen zoals dat in bijvoorbeeld Gouda en Delft wel het geval was. Samenvattend kunnen we stellen dat de auteur met deze publicatie een studie aflevert die zowel in de breedte als in de diepte een indringend beeld geeft van deze belangrijke industriële sector. Proost!

Boris Horemans, Vrije Universiteit Brussel

Valerie Allen en Ruth Evans ed., *Roadworks. Medieval Britain, Medieval roads* (Manchester University Press; Manchester, 2016) 367 p., ill., krt., tbl., £70,- ISBN 9780719085062

Medieval infrastructures in a new key

Roadworks is a seminal, multidisciplinary volume bringing medieval studies into a meaningful dialogue with the evolving field of infrastructure studies. The collection explores different facets of medieval British roads – political, economic, literary, social, hygienic and religious – and productively examines less how roads came into being as infrastructures and what they enabled, and more what they do as part of fluid social and semiotic systems. It is this underexplored agency – *how roads work* – that the title seeks to evoke.

While the volume as a whole provides a broad and nuanced view indeed (mainly focused on later medieval England and Wales), it does so on the basis of articles that pursue diverse agendas and employ distinct vocabularies and methodologies. Some essays thus respond to a research strand more squarely defined by the material turn of recent decades, and as such are strongly informed by Science and Technology Studies (STS) and one of its main attendant frameworks, namely Actor Network Theory (ANT); while others – and for that

matter no less accomplished – chapters are more comfortably situated within literary criticism, post-colonial studies, social-economic and urban history, politics, religious studies and environmental history.

The chapters' quality is consistently high, their presentation concise and lucid, and their theoretical integration by the editors (chapter 1) cohesive. Yet not a few authors seem reluctant to cross-reference and directly engage one another's work, or refer to the larger framework. Readers already approaching the book with a desire to understand medieval infrastructures in an updated key will not be harmed by this, but those accessing some of the individual articles may well remain ignorant of the importance of the intervention as a whole.

A general paradox of infrastructures is that, so long as they work, they remain hidden. In other words, a healthy infrastructure leaves fewer traces on the ground, which means that its malfunction (and its repair) is what usually gets captured by the historical record. As Valerie Allen (chapter 4) cogently argues, however, it is precisely when medieval roads 'break', be it due to inclement weather, neglect, misuse or overuse, that communities materialize around them. And as Michelle M. Sauer (chapter 7) shows, hermits' upkeep of infrastructure such as roads and bridges allowed them to remain both solitary and visible as community builders. Roads and streets help establish identities and create communities in other ways as well: as conduits of people's goods as well as their waste; as the ground and vector upon which an army mobilizes or a merchant convoy travels; as both the imaginary and the concrete path pursued by pilgrims (Shayne Aaron Legassie, chapter 9); and as the boundary lines that bring a polity together or sets parishes and ethnicities apart, including in the context of a colonial endeavour (Christine Chism, chapter 10; Dylan Foster Evans, chapter 12; and Richard Oram, chapter 13). Roads and their material fabric moreover are defined by and in turn shape how people travel imaginatively, directionally, temporally and materially (Valerie Allen and Ruth Evans, chapter 1). They even influence how people ask for directions and the terms in which they define their goals (Ruth Evans, chapter 6). And they also hone and thus articulate a public gaze, including with regards to accepted hygienic or even domestic behaviours, as Sarah Rees Jones (chapter 5) shows.

A unique paradox of medieval infrastructure is that its relevance often spelled its demise. Roman and medieval roads that proved robust (also thanks to their routine maintenance) were eventually covered through continuous use, and thus made largely irretrievable to modern scholars. Along with a paucity of documentary evidence, the resulting scarcity of direct material traces of post-Roman roads in Britain or for the upkeep of earlier ones has led to typically modern allegations of medieval stagnation and apathy when it came to maintaining public infrastructures. That picture's inaccuracy is being exposed piecemeal, above all by medieval archaeologists, although they are not directly represented in this volume. On the other hand, several chapters complement that agenda by identifying alternative sources, as outlined by Paul Hindle (chapter 2) and as carried out from a legal perspective by Alan Cooper (chapter 3), on the basis of royal itineraries by Michael Prestwich (chapter 8) and by examining financing records related to goods and human traffic on the Thames (a water road) and its estuaries by Claire A. Martin (chapter 11).

It falls beyond the scope of this review to rehearse the specific arguments made by each of these thirteen fine essays, but each and every one of them sheds important light on British roads (and rivers, bridges, forests and

coastlines) and how they 'inscribe the wayfarer as *homo viator* in ways often more fundamental than how human technology imposes meaning on roads' (p.3). Collectively they thus make an important contribution to the emerging field of medieval infrastructures and demonstrate its relevance to numerous subfields and medieval studies more broadly.

Guy Geltner, Universiteit van Amsterdam

Arnold Esch, *Rom. Vom Mittelalter zur Renaissance 1378-1484* (Verlag C.H. Beck; München, 2016) 410 p., ill., krt., grf., € 29,95 ISBN 9783406698842

Van communale vrijheid naar pauselijke schoonheid

Dit boek, jubelend ontvangen door de Duitse pers, is een toegankelijk, vermakelijk en divers inkijkje in vijftiende-eeuws Rome. De auteur, Arnold Esch (81), was jarenlang directeur van het Istituto Storico Germanico in Rome en woont nog altijd in de stad. Zijn boek kan beschouwd worden als een synthese van een dertigtal eerdere publicaties van Esch over uiteenlopende Romeinse onderwerpen. Esch begint met een beschrijving van veertiende-eeuws Rome en herhaalt het bestaande historiografische beeld van een treurige stad. De Sint-Pieter lag er vervallen en verlaten bij: 'tiefer konnte Rom nicht sinken' (p.72). In 1378 begon het Westers Schisma: Urbanus VI in Rome en Clemens VII in Avignon claimden beiden de ware opvolger van Petrus te zijn. Dit verdeelde niet alleen de christelijke wereld maar halveerde ook de inkomsten van de pausen, die dit door aflatenverkoop probeerden te compenseren. In 1390 riep Bonifatius IX een jubeljaar uit, maar je hoefde niet naar Rome te komen voor de volle aflaat. Je kon ook gewoon geld overmaken. In deze periode steeg de invloed van de Florentijnen, die zich opwierpen als bankiers van de pausen in Rome. Het Concilie van Konstanz (1414-1418) kwam als een redding en benadrukte het belang van hervorming om de uitverkoop in de kerk terug te dringen.

De auteur beschrijft hoe pausen in de loop van de vijftiende eeuw maatregelen namen om de logistiek van Rome te verbeteren. In het jubeljaar 1450 brak er paniek uit op de Engelenbrug, die leidt naar de Sint-Pieterskerk. Er vielen 172 doden. Voor het jubeljaar 1475 werd daarom de Ponte Sisto geopend: de eerste nieuwe brug over de Tiber sinds duizend jaar. Sixtus IV, als de Haussmann van Rome, brak de middeleeuwse restanten van de stad af om de wegen te verbreden. De koning van Napels had hem getipt: zo kon hij de stad beter controleren, zeker bij risicovolle evenementen zoals een keizerkroning. Eindelijk werd Rome modern: 'Aus dem schäbigen kleinen Rom des Mittelalters wächst endlich das strahlende Rom der Renaissance' (p.339).

Waar veel onderzoek tegenwoordig de grenzen tussen middeleeuwen en renaissance probeert te vervagen, schaart Esch zich achter de traditionele geschiedschrijving. Hij benadrukt het 'nieuwe levensgevoel' van humanisten die 'Menschen zu einer Vollgestalt machen wollten' (p.188). Als Esch terugkijkt naar eerdere eeuwen, dan is dat niet om de wortels van de renaissance te laten zien maar om de breukgedachte te bevestigen. Esch vergelijkt geleerde humanistische traktaten met de pelgrimsgids *Mirabilia urbis Romae* en concludeert dat men van legendes nu eindelijk naar verstandig kijken ging, alsof de renaissance geen pelgrimsgidsen kende en de middeleeuwen geen geleerden. Vol bewondering beschrijft hij

de antiquaire uitstapjes van de humanistenpaus Pius II, hem vergevend dat hij zijn eerdere conciliaire ideeën opzij zette zodra hij de pauselijke tiara in ontvangst nam. Humanisten ruilden hun kritiek op de pauselijke machtsclaims in voor mooie posities aan het hof.

Het is duidelijk dat Rome in de vijftiende eeuw veranderde, in een metropool wellicht, zoals ook Cécile Troadec recentelijk betoogde. Het inwoneraantal van Rome verdubbelde: de enorme oppervlakte binnen de antieke stadsmuren begon zich weer te vullen. De pauselijke curie bracht geld mee. Esch toont overtuigend haar economisch belang: Romeinse huurcontracten tonen dat de huur bijna gehalveerd werd bij afwezigheid van de curie. Om de Romeinse economie te beschrijven maakt Esch veel gebruik van de tolregisters, die grotendeels bewaard zijn gebleven voor de jaren van 1445 tot 1485. Zo kan de auteur laten zien hoe in jubeljaren extra souvenirs zoals heiligenbeeldjes en rozenkransen werden geïmporteerd – en extra wijn: in april 1475 werd 2,1 miljoen liter wijn geïmporteerd naar de eeuwige stad. Hierbij moest de lokale productie nog worden opgeteld, want elke zichzelf respecterende familie had een eigen wijngaard binnen de antieke muren. De tolregisters laten ook zien dat kardinaal Bessarion boeken importeerde en kardinaal Giuliano della Rovere grote hoeveelheden dure wijn. In 1475 brachten Portugese zeevaarders voor kardinaal Francesco Gonzago twee Sub-Saharaanse meerkatten mee. Ook exotische luxeproducten zoals luipaardvellen of huiden van Siberische eekhoorns werden aan de Tiberoever afgeleverd. In deze periode legden jaarlijks zo'n 600 volle schepen in Rome aan.

In navolging van Jean-Claude Maire Vigueur heeft Esch niet enkel oog voor het Rome van de pausen, maar ook voor het 'Rome van de Romeinen'. In 1398 maakte Paus Bonifatius IX een einde aan de zelfstandige commune van Rome. De Romeinse kroniekschrijver Stefano Infessura beschrijft de uitholling van de Romeinse vrijheden door de opeenvolgende pausen en toont de Romeinse nostalgie naar de vrije commune. Wat wij als 'renaissance' zien, ziet hij als de onderdrukking van de communale rechten op zelfbeschikking. Het ontwaken van de renaissance werd mogelijk doordat het kapitaal zich in de handen van nieuwe families concentreerde, die zich sociaal profileerden met kunstopdrachten en bouwprojecten.

Sixtus IV was niet alleen verantwoordelijk voor de Sixtijnse kapel, maar ook voor een groeiend nepotisme. Met verwanten probeerde hij de Kerkelijke Staat te stabiliseren. Toen hij paus werd in 1471 maakte hij gelijk zijn neven kardinaal: Pietro Riario stond bekend om zijn dure en decadente feesten en Giuliano della Rovere zou later paus Julius II, 'il terribile', worden. Hervormingsinitiatieven uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, die bijvoorbeeld het maximaal aantal *familiares* van een kardinaal vastlegden, werden in de wind geslagen. In 1477 benoemde Sixtus zelfs een zeventienjarige uit het niets tot kardinaal. Een bul maakte huisonteigening mogelijk: Renaissance kardinaalspaleizen scheerden middeleeuwse stadsdelen weg. De Romeinen waren verontwaardigd: nieuwkomers namen hun stad over. Na 1450 was twee derde van de bewoners rond het Piazza Navona niet-Romeins. Het communale SPQR in de stadsmuren moest plaatsmaken voor de wapens van pausen. De antieke piramide die de hele middeleeuwen lang naast de Engelenburcht had gestaan werd in 1499 afgebroken. Zonde. Maar ook van de pracht en praal die de renaissancepausen ons hebben nagelaten kunnen we tot op de dag van vandaag genieten.

Anne Huijbers, Radboud Universiteit

Nieuwe Tijd

Peter Borsay en Jan Hein Furnée ed., *Leisure cultures in urban Europe, c. 1700-1870. A transnational perspective* (Manchester University Press; Manchester, 2016) xviii, 293 p., ill, £75,00
ISBN 9780719089695.

Over Franse modes, Engelse sport en Turkse koffie: een transnationaal perspectief op (vroeg)moderne culturele ontwikkeling in Europa

De geschiedenis van de vrije tijd is met dit boek niet aan haar proefstuk toe. Zowel sociaal-economisch historici, stadshistorici, als cultuur- en kunsthistorici mengden zich tijdens de voorbije decennia in verhitte debatten over de oorzaken en consequenties van het ontstaan van een herkenbare vrije tijdscultuur in de zeventiende, achttiende of negentiende eeuw. De samenstellers van deze bundel drukten in de voorbije jaren allebei stevig hun stempel op deze debatten, en het hoeft dan ook nauwelijks te verbazen dat ze er er in geslaagd zijn een bijzonder relevante schare aan nieuwe bijdragen rond dit onderwerp te verzamelen. Hoewel de onderwerpen die in deze verzamelbundel aan bod komen onschuldig of zelfs triviaal lijken, zijn de raakvlakken met de grote vragen nooit ver weg. De bowlende boeren, schimmig handelende kunstgalerijhouders, cricket spelende kolonialen, thee-drinkende gezelschappen in Bath, en badende spa- of kustgangers die de pagina's van deze bundel bevolken hebben immers het een en ander te vertellen over de veranderingsprocessen die de achttiende en negentiende eeuw kenmerkten.

De inleiding stipt op subtiele wijze de diverse debatten, concepten en vragen aan die het belang van de opkomende *leisure cultures* illustreren: de publieke sfeer (Habermas), de consumptierevolutie (McKendrick), Verlichting en nationalisme (Porter), industrialisatie en arbeidsdisciplinering (Hobsbawm). Toch ligt de voornaamste bijdrage van deze verzameling niet in het expliciet bevragen of onderzoeken van deze thema's. De meerwaarde van dit boek situeert zich in de eerste plaats op het methodologisch domein.

Alle hoofdstukken belichten, zonder uitzondering, *leisure cultures* vanuit een transnationaal perspectief. De omarming van die zogenaamde *transnational turn* wordt door de verschillende auteurs op uiteenlopende manieren ingevuld. Sommigen houden het bij een meer traditionele comparatieve benadering, gericht op het vinden van verklaringen voor divergente uitkomsten. Zo stelt Peter Clark zich de vraag waarom een tendens tot formalisering, organisatie en popularisering van vermaak (Norbert Elias' 'sportisation process') zich wel in Engeland in de achttiende eeuw voordeed, maar pas aan het einde van de negentiende eeuw op het continent. Andere auteurs verkiezen perspectieven die dichter aanleunen bij de methode van *histoire croisée*, waarbij veeleer culturele uitwisseling centraal staat. Zo belicht Carlotta Sorba in een boeiend essay de onvoorspelbare ontstaans- en verspreidingsgeschiedenis van het melodrama als theatergenre door Europa, terwijl Peter Borsay vertrekt vanuit één (niet toevallige) plaats – Bath – om van daaruit de verschillende transnationale en Londense invloeden te traceren. Bij Dag Lindström staat de culturele diffusie van vermaakscultuur binnen Zweden centraal, waarbij de invloed van Stockholm op provinciale steden als Norrköping and Linköping bestudeerd wordt.

Het gebrek aan uniformiteit in perspectief reflecteert wellicht het methodologisch eclecticisme dat vandaag overheerst: de klassieke comparatieve analyse heeft reeds lang haar pluimen gelaten, terwijl de nieuwere transnationale benaderingen rond *entangled history* of *histoire croisée* weliswaar tot belangrijke kritische inzichten geleid hebben, maar niet tot het ontstaan van een duidelijke, uniforme methode. In *Leisure cultures in urban Europe* is de diversiteit aan benaderingen in veel opzichten een verrijking. Waar het geheel aan bijdragen vooral in slaagt, is het blootleggen van de grote complexiteit die culturele uitwisseling in de achttiende en negentiende eeuw kenmerkt. Het hoofdstuk van Cengiz Kirli over het koffiehuis in Istanbul is daar een uitstekend voorbeeld van. Enerzijds roept de verspreiding van koffiehuizen naar Turks voorbeeld door heel Europa belangrijke vragen op over de rol van interculturele uitwisseling in de ontwikkeling van een consumptiemaatschappij: werd het café populair *dankzij* of *ondanks* de reputatie van het Ottomaanse Rijk in West-Europa? Anderzijds was het koffiehuis in Istanbul zelf een belangrijke actor in het verspreiden van Europese kennis en (politieke) ideeën, ondanks de oriëntalistische blik van Europese reizigers die ze als symbolen van oosterse stilstand beschreven.

Gelijkaardige paradoxen komen ook naar voren uit de behandeling van het Brusselse muzikale landschap door Koen Buyens. Daar waar de meeste bijdragen het vaak onderschatte belang van interculturele uitwisseling en het universalistische karakter van de achttiende- en negentiende-eeuwse *leisure cultures* benadrukken (bijvoorbeeld tussen Londen en Parijs, in de bijdragen van Laurent Turcot en Clarisse Coulomb), stelt Buyens zich de vraag op welke manier opera ook een nationalistische of natievormende rol kon aannemen. De complexiteit van de relatie tussen culturele diffusie en toe-eigening, en tussen unversalisme en nationalisme komen in zo goed als alle bijdragen in deze bundel terug. Veelal roept dit meer vragen op dan in het boek beantwoord worden. Het valt dan ook enigszins te betreuren dat een grondiger theoretisch kader voor de interpretatie van dergelijke interculturele uitwisseling en (nationalistische) toe-eigening in dit boek ontbreekt. Niettemin vormen de diverse bijdragen aan dit boek een bijzonder krachtige en erg welgekomen kritiek op al te nationale, monocausale, of unidirectionele geschiedenissen van vrije tijd en vermaak in vroegmodern en modern Europa.

Wouter Ryckbosch, Vrije Universiteit Brussel

Satu Lidman, Meri Heinonen, Tom Linkinen en Marjo Kaartinen ed., *Framing premodern desires. Sexual ideas, attitudes, and practices in Europe* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2017)
256 p., ill., € 89,- ISBN 9789089649843

Verborgen verlangens

Rond het jaar 1700 werden twee gevallen van incest voor het Zweedse gerecht gebracht. Beide waren aan het licht gekomen door een ongewenste zwangerschap. In het geval van Lars en zijn schoonzus Britta, beiden twintigers, ging het om een dronken onenightstand. De tweede zaak betrof de veertigjarige weduwnaar Abraham, die na de dood van zijn vrouw een langdurige liefdesrelatie met zijn schoonzus Catharina was begonnen. Een van de stel-

len kreeg koninklijke gratie, het andere werd geëxecuteerd, maar de achterliggende redenering is voor de hedendaagse lezer wellicht verrassend. Waar men nu waarschijnlijk sympathie zou kunnen opbrengen voor de liefde tussen de weduwnaar en de zus van zijn overleden vrouw, was liefde in vroegmodern Zweden geen verzachtende omstandigheid. Sterker nog, het verergerde de zaak: in plaats van blindelings aan hun verlangen toe te geven, hadden de twee hun verstand moeten gebruiken. Abraham en Catharina werden geëxecuteerd, Lars en Britta kregen gratie vanwege hun jeugdige leeftijd, benevelde toestand en het feit dat het een eenmalig slippertje was.

Bonnie Clementsson gebruikte deze twee incestzaken om aan te tonen dat de gedachtepatronen van mensen in het verleden heel anders kunnen zijn dan die van de moderne mens en dat de manier waarop men op een bepaald moment over seksueel verlangen denkt, sterk afhankelijk is van de institutionele en culturele context. Clementssons artikel over incest tussen aangetrouwde familieleden is een van de elf bijdragen van de bundel *Framing premodern desires* (Amsterdam 2017), gebaseerd op een selectie papers gepresenteerd tijdens een conferentie in 2014 aan de Universiteit van Turku, Finland, waaraan ook de vier redacteuren van de bundel gelieerd zijn. De artikelen van de bundel werden verzorgd door een internationale selectie van auteurs afkomstig uit verschillende disciplines, wiens onderzoeksgebieden ook in tijd en plaats uiteenlopen. De auteurs houden zich bezig met een gebied dat zich uitstrekt van Engeland tot aan Zweden, Nederland, Frankrijk, en Polen (Zuid-Europa wordt helaas buiten beschouwing gelaten) en een periode van zo'n 500 jaar (met de nadruk op de zeventiende en achttiende eeuw). Ook het bronmateriaal van de auteurs is daardoor van een grote diversiteit: van middeleeuws Romeins recht tot achttiende-eeuwse Franse droomboeken.

Ondanks de diversiteit van de artikelen loopt de centrale vraag als een rode draad door de bundel: hoe dacht men voor de komst van de moderne tijd over seksueel verlangen, en hoe was dit verbonden met noties als liefde, zonde en misdaad? In plaats van een sluitende interpretatie te geven van wat 'vroegmoderne' of 'premoderne' seksualiteit onderscheidt, zochten de auteurs naar de verschillende betekenissen die seksualiteit op een bepaalde tijd en plaats kon hebben. Zo geeft Kathleen Smith een tegenwicht aan het klassieke Foucaultiaanse beeld van middeleeuwse geestelijken die als een soort politie via het biechtsysteem zowel het gedrag als de gedachtewereld van hun parochianen wilden controleren. Aan de hand van vijftiende-eeuwse handboeken voor Engelse plattelandspriesters toont Smith aan dat er verschillende gradaties van seksueel verlangen bestonden en dat de manier waarop men met zonde en boetedoening omging veel pragmatischer was. Tomasz Wiślicz laat op zijn beurt zien dat, hoewel de familiestructuur en de christelijke voorschriften over buitenhuwelijkse seks in achttiende-eeuws Polen niet veel verschilden van die in de rest van Europa, voorhuwelijkse seks binnen de boerengemeenschap werd gedoogd en dat het begrip 'maagd' een heel andere betekenis kon hebben: pas bij een zwangerschap verloor een vrouw haar maagdelijkheid. Het artikel van Juliette Lancel laat bovendien zien dat de betekenis die men aan seksueel verlangen gaf niet alleen tijd- en plaatsgebonden was, maar dat in eenzelfde context ook inconsistente en tegenstrijdige ideeën naast elkaar konden bestaan: de auteurs van zeventiende- en achttiende-eeuwse Franse droomboeken waren het zelden eens over de vraag of mensen verantwoordelijk moeten worden gehouden voor de zonden die zij in hun slaap begaan.

Door de nadruk te leggen op de verschillende betekenissen van seksueel verlangen op een bepaalde plaats en tijd en zich af te zetten tegen meta-narratieven over algemene tendensen, plaatsen de redacteuren van *Framing premodern desires* zich bewust binnen de sociaalconstructionistische trend van het historisch onderzoek naar seksualiteit. De bijdrage van Faramerz Dabhoiwala, *keynote speaker* op de conferentie in Turku, lijkt daarom een vreemde eend in de bijt. Dabhoiwala's artikel is in essentie een samenvatting van zijn monografie, *The origins of sex. A history of the first sexual revolution* (New York/Oxford 2012), waarin hij de achttiende eeuw presenteert als een kantelmoment waarop ideeën over seksualiteit onder invloed van de Verlichting grote veranderingen doormaakten: seksuele discipline maakte plaats voor seksuele vrijheid. Hoewel deze stelling vrij controversieel is en elders in de bundel wordt geproblematiseerd (veel van de ontwikkelingen die hij als typerend voor de achttiende eeuw ziet, zijn al in eerdere periodes terug te vinden), brengt Dabhoiwala's artikel tegelijkertijd een tekortkoming van de bundel aan het licht: het ontbreken van een synthese. Ondanks het feit dat het uiteraard belangrijk is de verschillende percepties van seksueel verlangen te benadrukken, is een beroep op diversiteit geen reden om af te zien van het zoeken naar die overeenkomsten die er wel degelijk zijn. Voor ons begrip van de periode als geheel, en de ontwikkeling van ideeën over seksueel verlangen op lange termijn is meer nodig dan het (prijzenswaardig) brede scala aan opvattingen dat *Framing premodern desires* biedt.

Desalniettemin bevat de bundel originele en prikkelende bijdragen, die zonder uitzondering getuigen van gedegen bronanalyse en soms zeer innovatieve ingangen voor onderzoek. Een mooi voorbeeld is Kaye McLellands bijdrage 'The lame man makes the best lecher. Sex, sin and the disabled Renaissance body', dat de recente opkomst van *disability studies* binnen het historisch onderzoek naar seksualiteit reflecteert. McLellands fascinerende artikel laat zien hoe brede culturele en institutionele ontwikkelingen zoals post-Reformatorische zorgen over armenzorg en bedelaars na de ontbinding van de Engelse kloosters voor een groeiende publieke angst voor mensen met een beperking zorgden. Deze groep, net als anderen in de marge van de samenleving, werd traditiegetrouw gepresenteerd als wellustig en seksueel afwijkend, om hun 'anderszijn' te benadrukken, maar de vroegmoderne fascinatie voor de lichamelijkheid van een handicap kreeg nog een extra impuls door bredere culturele ontwikkelingen zoals de angst voor 'monsterlijke geboortes', de anatomische interesse voor 'afwijkende' lichamen en de esthetiek van het 'groteske'. Met artikelen zoals die van McLelland geeft *Framing premodern desires* de moderne lezer een bijzonder inkijkje in de gedachtewereld van vroegmoderne mensen.

Marlisa den Hartog, Universiteit Leiden

Joel Mokyr, *A culture of growth. The origins of the modern economy* (Princeton University Press; Princeton & Woodstock, 2017) xiv, 403 p., ill., £27,95 ISBN 9780691168883

Cultuur en het ontstaan van moderne economische groei

Dat de industriële revolutie en de *Great Divergence* een fundamentele breuk betekenden voor de economische groeicijfers van de laatste eeuwen, lijkt een van de zeldzame stellingen te zijn die op een breed draagvlak onder economisch historici kan rekenen. Toch blijft het vraagstuk hoe en waarom Engeland en West-Europa aanknoopten met moderne economische groei een populair onderzoeksonderwerp voor historici en economen. Het veelvoud aan monografieën dat dit onderwerp de laatste jaren behandelde, is op zijn minst indrukwekkend te noemen, om met de werken van Clark (2007), De Vries (2008), Van Zanden (2008), Allen (2009), McCloskey (2010) en Wrigley (2010) slechts een selectie van het aanbod te noemen. Sinds de publicatie van *A culture of growth* van economisch historicus Joel Mokyr (Northwestern University) is deze lijst opnieuw een gewaardeerde aanvulling rijker.

Mokyr behandelde dit onderwerp reeds met zijn in 2009 verschenen boek, waarin hij een vergelijkbare stelling als McCloskey innam. Beiden zoeken de verklaring voor de economische versnelling in Engeland en Europa in culturele of ideologische oorzaken. In zijn meest recente boek gaat Mokyr verder op dit elan en beargumenteert hij dat de industriële revolutie niet had plaatsgevonden zonder de Europese cultuur van de intellectuele bovenklasse tijdens de Verlichting. Mokyr hanteert daarvoor het concept van de 'market for ideas', als een arena waarin deze kleine groep intellectuelen gebruikmaakte van 'a mechanism that allows knowledge to be distributed and shared, and hence challenged, corrected and supplemented' (p.340). 'Culturele ondernemers' zoals Francis Bacon en Isaac Newton verschilden als dusdanig van hun collega's in China omdat zij opereerden in een specifieke Europese afwezigheid van een centrale politieke macht, waardoor aan het einde van de zeventiende eeuw niet alleen een competitie om goederen maar ook een competitie om ideeën losbrak, een zogeheten 'republiek der letteren'.

Maar ook de narratieve, kwalitatieve onderzoeksbenadering van Mokyr volgt sterk zijn eerder verschenen boek. Het is op zijn minst opvallend te noemen dat hij in *A culture of growth* nauwelijks gebruik maakt van enig cijfermateriaal. Zoals bij zijn voorgaande boek zal hierdoor opnieuw de kwantitatief, empirisch onderlegde historicus op zijn honger blijven zitten. Hoewel het boek veel informatie bevat over het belang van de republiek der letteren krijgen we weinig details over hoe deze abstracte prestaties van een kleine intellectuele elite concreet leidden tot de economische groei tijdens de industriële revolutie in de daaropvolgende eeuw. Desondanks wezen onder meer Landes (1969) en McCloskey (2010) op de onduidelijke rol van wetenschap voor de industriële revolutie. Bovendien rijst de vraag waarom, indien de Europese intellectuele elite een zo unieke cultuur aan de dag legde, de industrialisatie in (het noorden van) Engeland ontstond – niet bepaald het centrum van de wetenschappelijke revolutie – en zich daarna zo ongelijk door het Europese continent verspreidde. De roep om empirisch duidelijke, significante verbanden tussen de rol van de wetenschap en het industrialisatieproces is dan ook groot en werd tot dusver slechts beperkt beantwoord (zie onder meer Squicciarini en Voigtländer, 2015).

Een kwantitatieve methode zou echter niet alleen van belang zijn om de rol van de wetenschap voor de industriële revolutie te bewijzen of weerleggen, ook zouden de kanalen blootgelegd kunnen worden die laten zien hoe cultuur of wetenschap nu juist economische groei gedurende de achttiende en negentiende eeuw beïnvloedde. Positieve effecten van cultuur via technologische groei, ondernemerschap of investeringsgedrag zijn slechts enkele van de meerdere mogelijke kanalen waarop economische groei gestimuleerd kon worden. Een positief effect van cultuur of wetenschap op de eerste golf van industrialisering is immers geen één-op-één relatie. Zo is het betwistbaar dat dit in België, de eerste industrialiserende natie op het Europese continent, een rol speelde voor haar nochtans innoverend industrialisatieproces. Verschillende Belgische industriëlen, zoals Lieven Bauwens en John Cockerill, stonden immers bekend om het plagiëren en implementeren van Britse uitvindingen in hun fabrieken. Mokyr beargumenteert dat zelfs indien wetenschappelijke resultaten niet op directe wijze leidden tot productieve innovaties, wetenschap of cultuur dan toch ten minste productieve spillover-effecten veroorzaakten: 'Moreover, certain culturally determined preferences will have a positive spillover effect on technology, even if that was not their intention […]' (p.17). Maar ook daarbij rijst de vraag of deze culturele spillover-effecten eerder menselijk kapitaal, innovaties, investeringen of andere factoren van economische groei positief hebben beïnvloed.

Hoewel het hierdoor nog niet helemaal duidelijk is hoe de culturele veranderingen van de zeventiende eeuw zich concreet vertaalden naar het daaropvolgend industrialisatieproces in Engeland en West-Europa, slaagt het boek er toch in om het verband tussen cultuur en het negentiende-eeuwse Europese pad naar economische groei te verkennen. De grootste meerwaarde van het boek is dan ook dat het een leidraad kan zijn voor verder onderzoek, een prestatie waar de werken van deze auteur in het verleden reeds meermaals in slaagden.

Robin C.M. Philips, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

David Onnekink, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (Palgrave Macmillan; Londen, 2016) 138 p., € 47,95 ISBN 9781349951352

Perceptie, constructie en overtuiging

Onnekink stelt zich, zeker gezien de beperkte omvang van deze publicatie (132 p.), een ambitieus drieledig doel met dit boek: de classificering van de veertigjarige-oorlog als kritiek moment in de Nederlandse geschiedenis, de integratie van Internationale Betrekkingentheorie in vroegmodern onderzoek en nieuw licht werpen op Europese betrekkingen tussen 1648 en 1713.

Het boek bestaat uit een lange inleiding, drie cases en een conclusie. De inleiding is verdeeld over twee hoofdstukken met ieder een eigen onderwerp. De eerste inleiding is grotendeels een historiografisch overzicht van de drie Frans-Nederlandse oorlogen tussen 1672 en 1713, die samen aangeduid worden als de Veertigjarige Oorlog. De tweede inleiding verdiept en concretiseert de methodologie. Onnekink onderscheidt drie thematische vertogen: realistisch, liberaal en protestants;

en twee partijpolitieke: Staatsgezind en Oranjegezind. Alle drie de inhoudelijke hoofdstukken hebben dezelfde overzichtelijke opbouw. Elk hoofdstuk begint met een korte inleiding en een samenvattend feitenrelaas van de aanloop en het begin van ieder van de oorlogen: de Frans-Nederlandse oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Hierna maakt hij een discoursanalyse van drie typen documenten: toentertijd ongepubliceerde politieke documenten, officiële overheidspublicaties en pamfletten. Aan het begin van het laatste hoofdstuk stelt Onnekink dat de belangrijkste conclusie van het boek is dat internationale politiek ten diepste een discursieve praktijk is (p.123). Deze conclusie is niet alleen te algemeen, maar vormde ook al het uitgangspunt van de studie (p.17). Bovendien leidt deze ongelukkige formulering af van wat het boek oplevert en dat is jammer. Het is namelijk een geslaagde analyse van de diverse zienswijzen op de buitenlandse politiek binnen de Republiek.

Het boek legt tevens de dynamiek van de verschillende vertogen door de tijd heen bloot. Zoals Onnekink aangeeft is het bestaan van verschillen en debatten op zichzelf geen verrassende uitkomst (p.124). Door hier zo overheen te stappen is hij te bescheiden. Immers, een belangrijke bijdrage van het boek is het doorprikken van een mythe over 'nationale' eenheid in tijden van crisis. Onnekink toont overtuigend aan dat het dominante orangistische vertoog van Frankrijk als Universele Monarchie dat doorlopend de Republiek bedreigde pas aan het begin van de Spaanse Successieoorlog dominant werd (p.102-103). Hij analyseert juist de meerstemmigheid die er bestond ten aanzien van de buitenlandse politiek van de Republiek. Alleen al daarmee is het boek geslaagd als een herinterpretatie van dit deel van de Nederlandse geschiedenis.

Een ander positief punt is dat gedegen empirisch onderzoek de basis voor iedere casus vormt, vanuit elk type bronmateriaal. Daarin leidt Onnekink de lezer door de tekst, vaak met treffende citaten die goed passen bij de in de inleiding beschreven vertogen. Onnekink geeft aan dat hij geen uitputtend overzicht wil geven, maar slechts de belangrijkste vertogen wil reconstrueren (p.38). Een verantwoording van de selectiecriteria van de gebruikte bronnen ontbreekt echter. Dat is problematisch omdat de claim dat de belangrijkste vertogen gereconstrueerd worden impliceert dat de lezer een representatieve selectie voorgeschoteld krijgt. Gezien het essentiële belang van primair materiaal voor de totstandkoming van het boek is de afwezigheid van een verantwoording voor de samenstelling van het bronnencorpus opmerkelijk.

De discoursanalyse van die bronnen is vervolgens vlot geschreven en helder beredeneerd in de context geplaatst. Onnekink laat overtuigend zien dat sommige vertogen zich op het ene moment beter leenden voor een partij dan een ander vertoog. Zo was het 'twee-koning-vertoog' in 1672 een effectieve constructie van de Engelse en Franse dreiging, maar na de troonsbestijging van Willem III in 1688 een onhoudbare positie. Bovendien slaagt Onnekink erin de diverse vertogen in relatie tot die van andere partijen te brengen en de implicaties ervan door te redeneren. Daarbij vormen de traditionele twee partijen, de Oranjegezinden en de Staatsgezinden, een constante die zich afhankelijk van de reële politieke ontwikkelingen bedienen van een of meerdere vertogen. In 1702 waren de Staatsgezinden naïef of blind volgens Oranjegezinden (p.98-99) voor het Franse gevaar, terwijl zij omgekeerd als oorlogshitsers werden neergezet (p.97, 112). Om hun perceptie kracht bij te zetten maakten de Oranjegezinden gebruik van het Universele Monarchie-vertoog: de

constructie van Frankrijk als constante bedreiging. De Staatsgezinden bedienden zich daarentegen van het vertoog van Europees machtevenwicht. Of dit gebeurde om de andere partij te overtuigen of slechts om andermans perceptie te bekritiseren blijft onduidelijk.

Overigens roept Onnekinks stelling dat deze klassieke indeling van het tweepartijenstelsel enkel gebruikt is als middel om vertogen te classificeren – zonder dit organisatorische zin nieuw leven in te willen blazen (p.25) – de vraag op wie dan wel schrijvers van de stukken zijn. Wat hun achtergrond was en hoe hun argumentatie vanuit dat oogpunt geduid moet worden komt slecht mondjesmaat aan bod. Wie er overtuigd moest worden, kortom het beoogde publiek, wordt helaas ook nauwelijks besproken.

Na lezing van deze keurige discoursanalyse rijst de vraag wat de noodzaak was om deze vanuit de Internationale Betrekkingen-theorie in te steken. Immers, ook binnen de geschiedwetenschap is de discoursanalyse geen onbekende methode, ook niet in de vroegmoderne politieke geschiedenis. Sterker nog een toepassing hiervan door Helmer Helmers op de Republiek (*Royalist Republic*) wordt door Onnekink aangehaald. Zelfs een verwijzing naar Foucault is afwezig. Een motivatie om alleen de politiek wetenschapper Hansen te volgen zou op zijn plaats geweest zijn. Dit doet echter niets af aan wat het boek oplevert. *Reinterpreting the Dutch Forty Years War* is geslaagd om middels discoursanalyse van diverse vroegmoderne Nederlandse bronnen de bestaande eenzijdige interpretatie van deze periode te diversifiëren en te verdiepen.

Alberto Feenstra, Universiteit van Amsterdam

Sophie Reinders, *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen, 1575-1640*
(Uitgeverij Vantilt; Nijmegen, 2017) 528 p., ill., € 29,95 ISBN 9789460043260

Een 'deep history' van Facebook: vriendenboekjes in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlanden

Historici en literatuurhistorici zijn kinderen van hun tijd, en nu de moderne samenleving geconfronteerd wordt met nieuwe vormen van sociaal verkeer die via de internetrevolutie een veel grotere circulatiesnelheid en een geheel eigen karakter hebben gekregen, verbaast het dan ook niet dat die onderzoekers zich gezet hebben aan wat we de 'deep history' van de sociale media kunnen noemen. In dat veld is een belangrijke stap vooruit gezet met het boek van Sophie Reinders, de bewerkte versie van een proefschrift dat zij recent met veel succes heeft verdedigd.

Het studieobject van Sophie Reinders was een cluster van een twintigtal vriendenboekjes van adellijke vrouwen die in de regel te situeren waren in de oostelijke delen van de Republiek tussen circa 1575 en 1640. Nu het thema brandend actueel is geworden, was daar de noodzaak aan gericht onderzoek naar deze boekjes, die door hun grote paleografische en tekstuele complexiteit voldoende hermetisch waren om eerdere generaties onderzoekers af te schrikken. Het is de grote verdienste van Reinders dat ze het potentieel van die bronnen maximaal heeft benut, zowel vanuit een historisch als een literatuurhistorisch perspectief. Door een combinatie van het contextualiseren van de eigenaresses en de inscribenten (hoofdzakelijk behandeld in de eerste drie

hoofdstukken) en een grondige analyse van de inscripties zelf (hoofdzakelijk behandeld in het zesde en zevende hoofdstuk), weet de auteur een opvallend plastisch beeld neer te zetten van hoe een specifiek literair genre functioneel was voor het adellijke milieu waarin het populair was. Dit effect wordt nog vergroot doordat het middelste deel van het boek – de hoofdstukken vier en vijf – volledig gewijd zijn aan twee ongewoon rijke casestudy's, namelijk de alba van Rutghera en Catharina van Eck, wat licht doet schijnen op hoe de werking van vriendenboeken verweven was met de complexe confessionele context van de late zestiende en de zeventiende eeuw. Afgezien van deze gebalanceerde opzet, waarbij zowel de trends binnen een voldoende groot bronnencorpus als het wisselende, soms unieke, perspectief van de individuele betrokkenen wordt geschetst, is het boek heel sprekend omdat de auteur opmerkelijke stilistische vaardigheden heeft, en omdat het boek is voorzien van een verzorgde en rijkelijk geïllustreerde vormgeving die uitgeverij Vantilt tot eer strekt. Dit boek is bijgevolg een van die zeldzame academische werken die ook het grote publiek kan aanspreken.

Vanuit een academisch perspectief moet vooral beklemtoond worden dat de argumentatie van het boek overtuigt. Zowel de zin als onzin van de voor de hand liggende vergelijkingen met hedendaagse sociale media worden gericht en duidelijk aangestipt. Zo wordt bijvoorbeeld in het sterke tweede hoofdstuk goed toegelicht hoe de premisse van 'vriendschap' bij elites in het ancien régime sterk verschillend was van wat vandaag onder dat woord wordt begrepen. Omgekeerd maakt het zevende hoofdstuk dan weer fraai duidelijk dat die vriendenboekjes wel als prefiguraties van Facebook gezien kunnen worden doordat zij functioneren als gelaagde, voor meerdere interpretaties vatbare communicatiestromen in een semipublieke sociale arena. Het moge duidelijk zijn: Sophie Reinders heeft veel gelezen, maar nog veel harder nagedacht.

Het enige minpunt van het boek is hoofdstuk acht, waarin geschetst wordt wat met de vriendenboekjes is gebeurd in de eeuwen nadat de oorspronkelijke ontstaanscontext was verdwenen. Dit is onvoldoende indringend gebeurd om echt nieuwe inzichten op te leveren, en hoewel met evenveel flair geschreven als de rest van het boek, was dit hoofdstuk misschien beter geschrapt, of gefuseerd met de bronkritiek in de inleidende hoofdstukken. Verder is het zo dat Sophie Reinders nadrukkelijk een veelzijdig portret heeft proberen te schetsen, waarbij alle denkbare vragen – taalgebruik, stedelijke of landelijke leefwereld van de auteurs, positiebepaling op de pagina's enzovoorts – aan bod komen, maar geen van die vragen volledig tot op het bot is uitgebeend. Enerzijds is het resultaat is een heel rijk boek en alle vragen zijn voldoende indringend beantwoord, maar anderzijds bleef ik hier en daar afvragen wat een begenadigd onderzoeker als Sophie Reinders zou hebben gedaan met een aantal relevante debatten die nu soms eerder onder de oppervlakte blijven schuilen.

Dat geldt vooral voor wat misschien wel het belangrijkste thema van het boek is voor de historici en literatuurhistorici van de Lage landen, namelijk het punt dat sociale representatie en literaire creativiteit niet noodzakelijk de vorm aannemen van nieuwe, zelfgeschreven teksten, maar juist vaak effectief gearticuleerd worden door het combineren en manipuleren van bestaande citaten, bon mots, beelden, of – in het geval van hergebruik van oude vriendenboekjes door latere generaties – zelfs van gehele tekstdocumenten. Een vergelijkbare vaststelling is bijvoorbeeld recent ook gemaakt door Engelstalige historici en letterkundigen, wat momenteel tot felle

discussies leidt over definities van 'zelf', 'identiteit', 'autobiografie' en 'egodocument' die de afgelopen decennia diep zijn ingesleten in het vakgebied. Gezien de bijzonder grote kwaliteiten van *De mug en de kaars* kan ik alleen maar hopen dat Sophie Reinders zich de komende jaren verder in dergelijke thema's zal verdiepen.

Frederik Buylaert, Universiteit Gent

Nieuwste Tijd

Lila Caimari, *While the city sleeps. A history of pistoleros, policemen, and the crime beat in Buenos Aires before Péron*. Vertaald door Lisa Ubelaker Andrade en Richard Shindell (University of California Press; Oakland, 2017) xi, 229 p., ill., krt., grf., £70,95 ISBN 9780520289444

An important contribution to anyone interested in crime and police in Latin America

Lila Caimari teaches history at the University of San Andrés in Argentina. She holds a doctor's degree in political sciences from the University of Paris and is the author of several books and articles about social and cultural aspects of Argentinian history. She also forms part of the National Scientific and Technical Research Council in Argentina as an independent researcher. Caimari's book provides a long-wanted insight into a complex phenomenon in Latin America, namely crime dynamics and police in a historical perspective. The analysis is situated in what was regarded as one of the most modern and thriving cities of Latin America in the 1920s and 1930s.

Traditionally Latin American police has not been a common scholarly topic. Most academic analyses concern police reform carried out since the 1990s onward when the majority of the region's national police forces were subject to a modernization process as a part of the re-democratization of the Latin American state. However, historical analysis about police, public order and crime is somewhat a rare feature. Caimari's work should therefore be valued by those interested in police from a historical perspective, and especially in the Latin American context. This is a region with historically violent societies where the colonially inherited state apparatus has benefitted those pertaining to a minor political and economic elite, and where socio-economic discrepancies continue to shape everyday life and state-society relations. To acquire a deeper understanding of the police and its role in society, a complex analysis of historical, political, cultural and socioeconomic factors must be conducted. Covering a large body of press material and police archives, this is precisely what Caimari has achieved with her book. The author's profound knowledge of Argentinian history is therefore key in this aspect.

The book starts off with a dramatically changing Buenos Aires during the 1920s in the first two chapters. A period in which European immigration, urban development, transportation and communication means, and the dynamics of political ideology of the époque contributed to a transformation of the city. The first chapters describe a rapid changing scenario as part of the modernization process, in which new infrastructure and particularly the arrival of the automobile brought new possibilities for criminal activity. The au-

thor conveys a convincing picture of a malfunctioning police force unable to deal with the new challenges.

The remainder of the book deals mainly with how reforms were implemented in order to modernize and improve the police's capacity and how the institution responded to the new challenges. The author's analysis entails many interesting features of the reform, such as police education, police behaviour, modernization of communication equipment and transportation means, as well as the more social aspects of the police work. The author demonstrates how the difficult position of the police is aggravated following the 1930 military coup. The institution's political affiliations, its espionage activities and the detention of political opponents gradually undermined its role in society as the guardian of the people. It is particularly interesting that the author identifies a special challenge in a mass media that gradually pictures the criminal as a dark hero, while the police officer is depicted as incapable and outmanoeuvred by the smart and sophisticated bandit. Although not made explicit, this refers to what in my opinion forms the crucial point of the issue: police reform is all about building police legitimacy through improving the public's image of the police officer and consolidating the police-citizen relation.

The high degree of detail should be noted, especially in the discussions of the socio-historical context and the evolution of crime. In comparison the police as an institution is not subject to sufficient scrutinization. The reader learns little about its internal organization and institutional dynamics and is left with questions about the institutional build up, its communication structure, as well as how the Capital Police cooperated with other police entities in the country. In addition, a more analytical approach of the relationship between the police and the various political fractions, particularly the role of the Capital Police during the military regime, would have been a valuable addition to the book. Precisely this part of the history is one of the main factors explaining why nowadays the police institution suffers from a poor public image; the so-called 'hunting past'.

Caimari's narrative style gives a lively impression and easily captures the reader's interest. This is particularly done through the frequent use of stories taken from media sources and police publications from that period. It is remarkable that the author has compiled such an impressive amount of information about an institution that is still surrounded by much secrecy and public hostility in Latin America.

The book is foremost about the difficulty of ensuring public order in an urban society in persistent change. In this analysis the emphasis is on the police and its everlasting quest for building and maintaining legitimacy in the public's eye. It is about the highly complex societies in which the police operates, where a large amount of social, economic, cultural, and political factors characterize and constantly alter the scenery for the men of law enforcement. Caimari's comprehensive analytical approach constitutes the main strength of the book; having successfully encompassed the wide array of aspects necessary to demonstrate the diversity of factors that influenced the city's modernization process during the period of analysis, and how this affected the city's police force. Caimari's book is of astonishing relevance to the current urban Latin America. In today's most violent region in the world, and despite of its historical approach, the book discusses issues of still upsetting relevance, as Latin American governments are facing the challenge of ensuring a

well-functioning security management in complex urban scenarios.

This book should be read by every scholar interested in crime and police issues in Latin America. It is a commendable contribution to Latin American police historiography.

Håvar Solheim, Leiden University

Alison E. Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam ed., *Travel writing in Dutch and German, 1790-1930. Modernity, regionality, mobility* (Routledge; New York & Abingdon, 2017) ix., 249 p., ill., € 145,-
ISBN 9781138999503

Vreemd vertrouwd

Fabelhaft! Uiteraard zijn er massa's andere boeken die de geschiedenis van toerisme en reizen in beeld brengen: van dikke pillen over de klassieke *Grand Tour* tot glossy bijdragen over kust- en kuuroorden. Maar deze bundel van Alison Martin, Lut Missinne en Beatrix van Dam gooit het voor één keer over een andere boeg en het resultaat is – zonder overdrijven – prachtig. Niet alleen door de ietwat eigenzinnige chronologische keuze, waarbij de ogenschijnlijk minder spannende era van de lange negentiende eeuw – tot voor kort het miskende broertje in reisgeschiedenis – van onder een dikke stoflaag wordt gehaald, noch door de tegendraadse keuze voor Duitsland, Oostenrijk, Nederland en Vlaanderen – niet bepaald de meest spannende reisbestemmingen, en dat is een understatement – maar wel door een uitgelezen selectie van auteurs, die het boek met hun excentrieke onderwerpen, frisse inzichten, nieuwe methoden en onvermoede bronnen tot een onverwachte pageturner maken. Toen de bundel op mijn nachtkastje belandde, ben ik er – eerlijk toegegeven – met lange tanden aan begonnen, maar dat gevoel van lichte weerzin deemsterde algauw weer weg voor onversneden enthousiasme. Wegens plaatsgebrek kan ik niet aan alle lekkers uit deze bundel evenveel recht doen, maar voor de lezer van *Tijdschrift voor Geschiedenis* wil ik wel enkele kersen uit het mandje plukken.

Eerst en vooral – of eigenlijk helemaal aan het eind – lonkt het baanbrekende stuk van Anna Geurts, die met een chirurgische precisie het ergerlijke moderniteitsdenken over negentiende-eeuws toerisme fileert en doorprikt. Klassieke boeken over reizen lezen vaak als een teleologische triomftocht, waarbij allerlei innovaties zoals stoomtreinen en -boten, reisgidsen à la Baedeker of Murray, reisbureaus zoals Thomas Cook en Co. en tal van andere technologische innovaties negentiende-eeuws toerisme voorgoed veranderden. Keerzijde van de medaille was dat reizen op slag een stuk onpersoonlijker werd. Door een analyse van een veertigtal Nederlandse reisverhalen zet Geurts terecht allerlei vraag- en uitroeptekens bij dat klassieke scenario. Negentiende-eeuwse reizigers bleven immers veel langer dan verwacht aangewezen op persoonlijke gidsen, kennissen en toevallige voorbijgangers, waaraan ze allerlei informatie, maar ook de weg konden vragen. Aanbevelingsbrieven en persoonlijke connecties bleven heel lang onontbeerlijk om toegang te krijgen tot kunstcollecties en andere verzamelingen. In Nederland speelden reisbureaus tot net voor de eeuwwisseling geen rol van betekenis.

Terwijl Geurts vooral continuïteit benadrukt, gaan Arianne Baggerman en Rudolf

Dekker in hun bijdrage vooral op zoek naar breuklijnen waarbij ze diverse evoluties in bestemmingen, transport en motivaties bloot leggen. Nederlandse reizigers opteerden in de negentiende eeuw bijvoorbeeld steeds vaker voor een reisje langs de Rijn, waarbij het klassieke romantische geneuzel over uitgestrekte vergezichten en mysterieuze kasteelruïnes opdook. Nieuw was dat allerminst – want in de vroegmoderne tijd bleken Nederlandse topambtenaren, regenten en kooplui al tuk op de Rijn – doch de intensiteit leek inderdaad toe te nemen. Interessant, maar minder uitgewerkt zijn de motivaties. Waarom kozen Nederlandse reizigers minder voor klassieke bestemmingen zoals Frankrijk, Engeland en Italië en richtten ze steeds vaker het kompas op het Oosten?

Fris en fruitig zijn ook de bijdragen van Johan Oosterman en Herman Paul. Door de eeuwen heen zijn we expeditiereizen, waarbij botanici, zoölogen, geografen en antropologen naar alle uithoeken van de wereld uitzwermden om allerlei specimen en informatie te verzamelen, vooral gaan associëren met andere wetenschappen, terwijl we het belang voor geschiedenis en letterkunde een beetje uit het oog zijn verloren. Herman Paul licht aan de hand van het voorbeeld van de Hansischen Geschichtsverein toe hoe belangrijk die wetenschapspraktijk in de negentiende eeuw wel was. Decennialang stuurde de vereniging talloze piepjonge academici het veld in om transcripties en excerpten te maken van eeuwenoude charters en oorkonden die uiteindelijk in het *Hansische Urkundenbuch* in druk verschenen. Net zoals andere, vergelijkbare projecten dreef het plan op een ongebreideld vooruitgangsoptimisme. Uiteindelijk droomden die Hanzehistorici ervan om alle portefeuilles, fondsen en archieven te *erschöpfen* of te *erledigen*, wat – zoals Paul haarfijn aantoont – algauw een volslagen illusie bleek, omwille van te krappe openingsuren, te omvangrijke stapels paperassen, een lamentabele ontsluiting van fondsen en tal van andere praktische problemen. Dergelijke frustraties ten spijt, bleek al dat sloven en ploeteren voor de Hansischen Geschichtsverein veelal een essentiële springplank voor een latere academische carrière. Na hun reizen kwamen die jonge archiefslaven immers vaak op prestigieuze leerstoelen terecht. Dat een speurtocht naar nieuwe bronnen een belangrijk middel was om zich te nestelen in het academisch milieu, blijkt ook uit de bijdrage van Johan Oosterman over de Nederlandse letterkundige Willem Jonckbloet, die in de negentiende eeuw een wereldse pelgrimage door Duitsland maakte om Middelnederlandse manuscripten op te sporen. Daarbij stuitte hij op bijna dezelfde praktische problemen als zijn collega's van de Hansischen Geschichtsverein – onontsloten bibliotheken, tijdsgebrek en meer – en leefde hij eenzelfde droom. Nieuwe bronnen en methoden zouden de neerlandistiek, die wat lamlendig achter het grote Duitse voorbeeld aan tjokte, nieuw elan kunnen geven. Maar wat graag wilde Jonckbloet die pioniersrol op zich nemen. Zijn Duitse queeste legde hem alvast geen windeieren. Dankzij ontmoetingen met Jacob Grimm, Hoffmann von Fallersleben en andere reuzen uit de letterkunde was zijn reputatie voorgoed gevestigd.

Prikkelend is tenslotte de brede invulling van Nederland, Vlaanderen en Duitsland in de bundel, waarbij diverse auteurs buiten het bekende Europese plaatje kleuren. Carl Niekerk laat in zijn analyse van *Met Louis Couperus in Afrika* (1921) meesterlijk zien hoe de schrijver op subtiele wijze brandhout maakte van enkele oriëntaalse clichés over Noord-Afrika. Bovendien reflecteert hij op bijzonder genuanceerde wijze over de – ogenschijnlijke – verschillen tussen hersenloze toeristen en echte reizigers die angstvallig de platgetreden paden

meden. Dankzij Niekerks puntgave analyse worden alle grijswaarden in Louis Couperus' denken mooi in de verf gezet. Mutatis mutandis geldt dat ook voor Carl Haarnacks *Nachrichten von Surinam* dat door middel van een comparatieve analyse van Nederlandse en Duitse reisverhalen over West-Indië op zoek gaat naar subtiele of meer opvallende verschillen in de visie op slavernij. Niet toevallig schreven Duitse reizigers vaak een stuk kritischer over de erbarmelijke levensomstandigheden van de slaven, omdat ze veel minder met een politieke, economische of culturele agenda in hun achterhoofd zaten. Bovendien werden ze fel beïnvloed door de radicale Duitse Verlichting die slavernij nadrukkelijker aan de kaak stelde. Natuurlijk zitten er nog talloze andere trouvailles in dit boek, waaraan deze recensie geen recht kan doen. Maar Martin, Missinne en Van Dam hebben in ieder geval heel wat nieuwe wegen voor onderzoek geopend. *Sehr empfehlenswert!*

Gerrit Verhoeven, UAntwerpen & VUB

Niels Matheve, *Tentakels van de macht. Elite en elitenetwerken in en rond de Belgische tussenoorlogse regeringen 1918-1940* (INNI publishers; Heule, 2016) 608 p., ill., tbl., grf., € 75, – ISBN 9789089777324

Belgische tussenoorlogse politieke stabiliteit ondanks de snelle regeringswissels

De relevantie van *Tentakels van de macht* blijkt meteen uit het dankwoord, dat van wal steekt met een krantenkop uit *De Tijd* van 14 augustus 2011. Hiermee maakt Niels Matheve duidelijk hoezeer het voor lokale politici in ons nabije verleden nog schering en inslag was om er extra bezoldigde mandaten op na te houden in bedrijven, intercommunales en commerciële organisaties. Blijkbaar ligt nauwelijks nog iemand wakker van de problematiek rond cumulatie bij politici, zo stelt Matheve vast, want er leek slechts weinig ophef over te zijn ontstaan. Meer recente politieke ontwikkelingen in België hebben van deze blijk van onverschilligheid intussen een achterhaald fenomeen gemaakt, wat echter geen smet werpt op de opzet van het boek. Integendeel, de nieuwe opschudding toont net aan dat het cumuleren van mandaten, de mogelijke belangenvermenging en de daarbij behorende machtsuitbreiding nog steeds actuele thema's zijn, die een duik in het verleden des te meer rechtvaardigen.

De periode die bij deze terugblik onder de loep genomen wordt, is het reeds uitvoerig bestudeerde interbellum. De keuze voor een onderzoek van het politieke leven en de sleutelfiguren in deze periode lijkt op zich niet origineel, gezien het ruime aanbod aan wetenschappelijke literatuur die onder meer inzoomt op specifieke politieke kopstukken, partijvorming, democratiserende tendensen, de samenstelling van het parlement, etc. De auteur van dit boek steunt sterk op deze zeer brede waaier aan relevante literatuur, maar komt er gaandeweg ook los van, dankzij een andere benadering, die bijdraagt aan nieuwe inzichten over voedingsbodems voor macht en machtsverhoudingen in de Belgische tussenoorlogse periode. De elite die in de loop van deze decennia de macht in handen had, wordt niet als groep bestudeerd, maar als netwerk, waarvan de netwerkknooppunten (in dit geval de regeringsleden) en de belangrijkste relaties (alsook de context waarin zij ontstaan zijn) ontrafeld worden.

Met dit onderzoek promoveerde Niels Matheve in 2015 als doctor in de Geschiedenis aan de KU Leuven, waar hij een brug vormde naar de faculteit Sociale Wetenschappen, als co-docent van opleidingsonderdelen over Belgische politieke geschiedenis. Zijn doctoraatsthesis, waar dit boek uit is voortgevloeid, heeft bij de publicatie een meer passende titel gekregen. De lezer volgt een lang, maar tegelijk ook helder opgebouwd betoog dat inderdaad inzoomt op 'tentakels' aan het hoofd van de uitvoerende macht: waaruit zijn ze gegroeid? Wat zijn de meest ontwikkelde tentakels en hoever reiken ze?

De auteur komt tot de vaststelling dat er ondanks de vele regeringswissels toch sprake kon zijn van een zekere politieke stabiliteit. De snelle opeenvolging van regeringen is uiteraard geen nieuwe ontdekking, maar de precieze typering van de netwerken in en rond al deze tussenoorlogse regeringen leidt tot een grondige nuancering van aannames over zowel instabiliteit als democratisering, waar deze periode door gekenmerkt zou zijn. Na de Eerste Wereldoorlog en de kieswetwijziging (invoering algemeen enkelvoudig mannenstemrecht) veranderden de machtsverhoudingen in het parlement. De electorale hervormingen en het gewijzigde profiel van het parlement vertaalden zich echter niet in het sociale profiel van de regeringsleden, zo blijkt. Met *Tentakels van de macht* legt Niels Matheve met andere woorden de vinger op 'de paradox van het interbellum'. Terwijl socialisten en christendemocraten een grotere vertegenwoordiging kregen in het halfrond en ook de Vlaamse Beweging en de syndicaten sterker stonden, was de feitelijke politieke macht in handen van oude elitenetwerken. Zo onthult Matheve een redelijk vaste kern van sleutelfiguren, in stabiele netwerken met extraparlementairen als belangrijke brugfiguren, en een vrij homogeen sociaal-familiaal profiel onder de ministers, gelinkt aan groepen die bij de verdeling van de ministerportefeuilles tot een modus vivendi trachtten te komen. Hoe kon een zogenaamde tendens tot democratisering samengaan met een bestendiging van de macht van de bestaande elite? Niels Matheve besluit dat democratische maatregelen niet enkel afgedwongen werden (*from below*), maar evengoed toegestaan werden door diegenen die eigenlijk de touwtjes in handen hadden (*top-down*).

Het boek zou gesitueerd kunnen worden binnen de groeiende geschiedschrijving over de impact van de Eerste Wereldoorlog op het politieke leven van de betrokken naties. Matheves werk gaat echter vooraf aan de golf van doctoraatsprojecten die tot stand kwamen in het kader van de herdenking en stelt onze visie bij over de oorlog als katalysator van democratiseringsprocessen. De auteur lijkt aanvankelijk bij de conceptualisering van democratisering wat te sterk te willen vasthouden aan het traditionele transitiedenkkader van de politieke wetenschapper Dankwart Rustow, maar nuanceert het ook voldoende, waardoor hij het kader eigenlijk niet nodig heeft om zijn punt kracht bij te zetten.

Hoewel de typering van de verschillende groepen in de netwerken niet altijd even verrassende informatie onthult, toont Niels Matheve duidelijk aan dat het geheel steeds meer is dan de som van de afzonderlijke delen. De analyses van alle opeenvolgende tussenoorlogse regeringen en de invloed van de andere instituties die ermee in verbinding stonden, zijn meer dan lijsten en tabellen. Ze vormen de voedingsbodem voor waardevolle bijdragen aan onze inzichten over het politieke leven uit de bestudeerde periode. De drie laatste hoofdstukken zijn daarom ook de sterkste uit het boek. Ze worden voorafgegaan door een schets van de affaire Coppée – een interessante zaak van belangenvermenging – die de

brug vormt tussen de systematische typering van de netwerkknooppunten en de stukken waarin deze bouwstenen gebruikt worden voor analyses van de impact van de Eerste Wereldoorlog op de Belgische tussenoorlogse politiek (VIII), de impact van de tussenoorlogse machtsstrijd op de portefeuilleverdeling in de regeringen (IX), en het falen van doorgedreven hervormingen ondanks de kritiek van tijdgenoten (X).

We kunnen dan ook besluiten dat de geschiedschrijving over het interbellum voor de Belgische casus een standaardwerk rijker is, niet zozeer vanwege de aandacht voor de individuele politieke spelers, maar vanwege de nauwkeurige analyse van de netwerken die hen verbonden. Het gaat hier voornamelijk om subtiele, maar niet onbelangrijke nuances die het boek aanbrengt in onze kennis over het Belgische politieke leven tussen 1918 en 1940, waarmee de auteur tegelijk een aanzet geeft tot reflectie over de democratiserende functie van politieke partijen. Terwijl particratie vandaag bekritiseerd wordt als weinig democratisch, toont deze studie over het interbellum aan dat de beperkte partijorganisatie uit die periode juist zorgde voor een gebrek aan democratische controle op de uitvoerende macht.

Karen Lauwers, Universiteit Antwerpen

Leen Van Molle ed., *Charity and social welfare. The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920* (Leuven University Press; Leuven, 2017) 310 p., ill., tbl., € 69,50 ISBN 9789462700925

Caritas in een veranderende samenleving

Charity and social welfare is samengesteld door Leen Van Molle, hoogleraar sociale geschiedenis en lid van de Onderzoeksgroep Moderniteit en Samenleving 1800-2000 aan de KU Leuven, en maakt deel uit van de serie *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920* (Leuven University Press). Deze serie kwam tot stand dankzij Joris van Eijnatten (Universiteit Utrecht) en Nigel Yates (University of Wales) en richt zich op de religieuze hervormingen die plaatsvonden in de lange negentiende eeuw, waarmee de onderzoekers het streven naar vernieuwing van georganiseerde religie om zich aan te passen aan de veranderende relaties tussen kerk, staat en samenleving bedoelen. Eerder verschenen binnen deze serie al *Piety and modernity, political and legal perspectives* en *The churches*. *Charity and social welfare* belicht religieuze hervorming binnen het domein van de sociale kwestie, weldadigheid en armenzorg. Zoals bij de andere bundels komen er acht landen (Verenigd Koninkrijk, Ierland, België, Nederland, Duitsland, Denemarken, Zweden en Noorwegen) en vier kerkgenootschappen (katholieken, lutheranen, calvinisten en anglicanen) aan bod.

Historici hebben eerder al geschreven dat de christelijke traditie van caritas gedurende de negentiende eeuw drie belangrijke evoluties doormaakte. In de eerste plaats moest zij zich herpositioneren en aanpassen aan de ingrijpende maatschappelijke veranderingen die toen plaatsvonden. Ten tweede kreeg de christelijke caritas in de loop van de negentiende eeuw concurrentie van vrijzinnige, filantropische initiatieven. Een derde evolutie is dat bij de uitbouw van de moderne natiestaat sociale interventie, die traditioneel in handen was van private (voornamelijk religieuze) ini-

tiatieven, deels institutionaliseerde en centraliseerde in het beleid van lokale en nationale overheden.

De drie rode lijnen die in *Charity and social welfare* worden uitgezet, moeten binnen deze historiografische traditie gezien worden. De dynamiek tussen religieuze hervorming en het voorzien van sociale bijstand wordt benaderd vanuit 1) de evoluties die de sociale leer van de christelijke godsdiensten doormaakte, 2) de terreinen waarop kerkgenootschappen sociale actie ondernamen en 3) de verhouding die tussen kerk en staat tot stand kwam bij het ontstaan van een duaal systeem (overheid en private initiatieven) bij de uitbouw van de welvaartsstaat.

In tegenstelling tot het erg uitgebreide onderzoek waarin de arbeiderskwestie en de opkomst van het socialisme centraal worden gesteld, toont *Charity and social welfare* dat kerken ook een niet te onderschatten rol speelden bij de uitbouw van de moderne welvaartsstaat. Deze these werd de laatste jaren door onder meer Patrick Pasture (*Building the social security state*), Denis Pelletier (*Chrétiens française et allemande sur le terrain social*) en Catherine Maurer (*La ville charitable*) kracht bijgezet. Daarmee ligt de bundel in het verlengde van recente publicaties van bijvoorbeeld Maartje Janse (*De afschaffers*) of Hanneke Hoekstra (*Het hart van de natie*) waarbij de rol van religieus geïnspireerde individuen en groepen en het belang van geloof bij het oplossen van de sociale kwestie duidelijk naar voren komen.

In alle bijdragen van *Charity and social welfare* wordt duidelijk dat kerkgenootschappen doorheen de lange negentiende eeuw hun caritaswerking moesten herdenken, maar er wel in slaagden om elk op eigen wijze een rol te blijven spelen in het voorzien van sociale bijstand. Omdat in ieder hoofdstuk het belang van context en de eigenheid van de kerkgenootschappen benadrukt wordt, vertelt het boek meer dan een 'path-dependent' geschiedenis. Als we bijvoorbeeld de bijdrages van Annelies van Heijst, Katharina Kunter en Daire Keogh naast elkaar leggen, dan zien we dat er bij het toe-eigenen van armenzorg en weldadigheid overal in multireligieuze landen een concurrentieslag ontstond tussen kerkgenootschappen, maar dat het verloop en de uitkomst van die strijd erg kon verschillen.

Dat kerken hun caritaswerking moesten herdenken en zich daarbij aanpasten aan de staat als medevoorziener van sociale bijstand, was allerminst vanzelfsprekend. Vader en zoon Van Leeuwen schrijven bijvoorbeeld dat voor de Nederlandse hervormde kerk armenzorg meer was dan een vorm van armoedebestrijding die aan de staat kon worden overgelaten. Het was een daad van barmhartigheid die gelovigen dichter bij God bracht en raakte dus aan een geloofsfundament.

De bundel belicht erg uiteenlopende vormen van sociaal activisme die van de kerkgenootschappen in de lange negentiende eeuw uitgingen. Daarbij komen niet alleen de kerkleiders aan bod maar ook een breed scala aan clerici zoals diakenen (Katharina Kunter), vroedvrouwen (Aud Van Tonnessen) en verpleegster-zusters (Annelies van Heijst). Verschillende auteurs beklemtonen het belang dat vrouwen speelden in het behouden en moderniseren van de caritaswerking van kerkgenootschappen.

Charity and social welfare richt zich in de eerste plaats op kerkgenootschappen en overheden. De opkomst van seculiere sociale hervormingsbewegingen is onderbelicht. Volksverheffers (Christianne Smit), hommes-orchestres (Carmen Van Praet) of deftige hervormers (Wolffram) waarnaar de laatste jaren ook in de Lage Landen veel onderzoek is gedaan, blijven op de achtergrond. Een doel dat in de inleiding vooropgesteld wordt, is om ook aandacht te hebben voor de transnationale

transfers van praktijken en ideeën tussen kerkgenootschappen. Door het boek heen komen religieus geïnspireerde verenigingen en systemen aan bod die over de grenzen heen de organisatie van sociale bijstand beïnvloedden (de Société de Saint Vincent de Paul, Kaiserswerth, etc.), maar de meeste hoofdstukken gaan hier slechts sporadisch op in. Dit nodigt uit voor verder onderzoek.

Thomas D'haeninck, Universiteit Gent/Universiteit van Maastricht

Marko Otten, *Provo. De ludieke opstand tegen bom en regentendom* (Het Boekenschap; Doetinchem, 2017) 288 p., ill., tbl., € 24,95 ISBN 9789490085957

Pacifisme binnen een tuttifrutti van woorden, ideeën en acties

De auteur van deze publicatie woonde ten tijde van het hoogtepunt van de provobeweging ver van het epicentrum, in Gelderland. Als puber zag hij de relletjes, de rake klappen en arrestaties in Amsterdam alleen op de zwart-wit televisie, eraan deelnemen was hem niet gegeven. Wel werd in die tijd de basis gelegd voor een bijna levenslange fascinatie voor provo, de beweging van langharige jongeren, intellectuelen en kunstenaars. Een beweging die zich richtte tegen de atoomwapenwedloop en het autoritaire gedrag van regenten. In zijn latere leven ontwikkelde Otten zich tot een 'provoloog' die al eerder over het onderwerp sprak en publiceerde.

Ottens goed vormgegeven boek leest als een verslag van die magische jaren 1965-1967 en daarnaast als een persoonlijke zoektocht naar het eigene van die beweging. *Provo* bestaat uit vier delen. Eerst een beschrijving van de voorgangers en typeringen van provo. In het tweede deel volgen we de ontwikkelingen van provo's pacifisme. Het volgende deel bevat 'provologische beschouwingen'. In het vierde deel staan bijlagen, aantekeningen en een uitgebreid overzicht van historische bronnen. Een notenapparaat kent het boek niet, per pagina worden achterin de nodige literatuurverwijzingen gegeven.

Er is inmiddels een halve eeuw verstreken sinds provo met ludieke en vooral onverwachte en buiten de gebaande paden gevoerde acties de heersende kaste in Amsterdam voor het blok zette. Het keiharde politieingrijpen bleek averechts te werken en zette juist een grotere groep in beweging. Otten laat zien dat provo misschien wel bijzonder was, maar toch paste in een bredere beweging. De vlakke en weleens somber voorgestelde jaren vijftig waren met Cobra en de vijftigers een duidelijk aanwijsbare voorbode van de protesten uit de jaren zestig. Hij trekt via nozem de lijn zelfs door naar de *zazous*, Franse jongeren die met vetkuif, geblokt jasje en brede revers al in de jaren dertig de autoriteiten tartten. Ze gingen later zo ver dat ze uit protest tegen de Jodenvervolging gele sterren droegen waarop bijvoorbeeld *zazou* of *swing 42* stond. Een moedige daad die verscheidenen met opsluiting in werkkampen of tewerkstelling in de *Arbeitseinsatz* moesten bekopen.

In het tweede deel komt vooral de ontwikkeling aan bod die provo doormaakte vanuit de ban-de-bomgroeperingen naar een volledig pacifisme en steun aan de bevrijdingsstrijd van de Vietnamese bevolking. Deze ontwikkeling kan niet worden verklaard vanuit een coherente ideologie, maar meer als een uitwaaierend vertoog zoals dat door Foucault is beschreven. Velen kennen zeker nog de leus

'Johnson Molenaar' die werd aangeheven omdat 'Johnson (de toenmalige president van de VS) Moordenaar' niet mocht. Ook 'Molenaar' werd vervolgens verboden, maar dit dreef de provobeweging juist verder naar een volslagen pacifistische houding. Foucault valt in genade bij Otten, maar andere verklaringsmodellen serveert hij af. We noemen ze hier niet allemaal, maar ik maak een uitzondering voor de Belg Paul Jorion die bij provo een Freudiaanse 'sublimatie van hun libido' zag. Otten vat deze verklaring in de categorie 'hilarische provologie'.

Otten verzet zich in zijn studie ook tegen de provo-analisten Pas en Kennedy. Waar Niek Pas provo vooral als een mediacircus zonder veel inhoud ziet, redeneert James Kennedy de invloed van provo voor een belangrijk deel weg. Provo zou slechts inhaken op een veranderingsproces naar het door Cobra kunstenaar Constant Nieuwenhuys beschreven en door de autoriteiten gesanctioneerde *Nieuw Babylon*, een toekomstsamenleving waarin de *homo ludens* van Johan Huizinga zich vrij kon ontplooien. De autonome kracht van provo wordt door beide auteurs afgezwakt, wat in tegenspraak is met zowel het krampachtige optreden van de autoriteiten als de vele plannen die door provo's zijn ontwikkeld. Zelfs nu een commercieel bedrijf onze steden overspoelt met fietsen die door burgers kunnen worden gebruikt, maken veel commentatoren de vergelijking met het Witte Fietsenplan van provo.

Met het boek van Otten is de discussie over het karakter van provo en meer in het algemeen de beweging van zestig weer geopend. Een discussie die voor historici van belang is nu we steeds meer afstand hebben tot het tijdperk en daardoor de zaken ook in groter verband kunnen zien. Maar ook de huidige generatie jonge (en minder jonge) maatschappelijk betrokkenen kan zich spiegelen aan wat er toen gebeurde. De verdeelde identiteitsbewegingen van gekleurde Nederlanders, vrouwen en migranten kunnen misschien hun voordeel doen met wat provo, die fluïde beweging zonder leden, voorstond en bereikte. Bijvoorbeeld het Witte Wijvenplan dat ondanks zijn niet erg correcte naam een in die tijd belangrijk punt aansneed, namelijk voorbehoedsmiddelen voor jonge meisjes ter voorkoming van ongewenste zwangerschappen. Of de acties tegen het verheerlijkende Van Heutsz-monument in Amsterdam dat werd beklad en zelfs op een bommetje werd gefêteerd. Inmiddels is het omgewerkt tot een gedenkteken voor de relatie tussen Nederland en Indonesië. Dit succes is zoals de schrijver opmerkt niet weggelegd voor het pacifisme van provo want de wereldwijde bewapening is groter dan ooit.

Provo met zijn ludieke, onverwachte en radicale aanpak heeft ondanks dat het slechts twee jaar bestond een heel tijdperk in beweging gezet en kan huidige generaties en historici nog steeds inspireren. Dat maakt het boek van Otten het lezen meer dan waard.

Sjaak van der Velden, historicus te Rotterdam

Kiran Klaus Patel, *The New Deal: A global history* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017 [2016]) xii, 435 p., ill., tbl., € 27,99 ISBN 9780691176154

Unique, like everywhere else

What new is there to say about the New Deal? As Ira Katznelson put it in *Fear Itself: The New Deal and the Origins of Our Time* (2013), we already 'possess hundreds of thematic histories, countless studies of public affairs, and abundant biographies of key persons during this time of great historical density.' For Kiran Klaus Patel, Jean Monnet Professor of European and Global History at the University of Maastricht, what might be new is the global perspective he brings to bear on his narrative of the New Deal. In adopting a trans-national approach to developments in the U.S., Patel follows in the footsteps of historians like Thomas Bender, whose *A Nation Among Nations* (2006) advocated placing U.S. history in a trans-national frame and was part of an international turn in U.S. historiography in train since the mid-1990s.

A global history of the New Deal, Patel contends, clarifies the paradoxical path the United States was able to chart in the 1930s and 1940s: turning inward to focus on moderately interventionist domestic reform programs made the U.S. a 'global icon' (p.4). By that, Patel means an example of a nation state that showed how democracy and capitalism might be reconciled in a period in which the Great Depression saw some other nations turn away from those twin pillars of modernity. For Patel, it is not that the United States was exceptional and survived the Great Depression without turning to fascism or communism by virtue of that exceptionalism. On the contrary, the U.S. experience was just part of larger, global patterns, and if it 'differed' in its response to the challenges the Depression threw down, then so did 'all the other nations' (p.4). The twist is that by playing its part in a global drama, the U.S. ended up center stage by the middle of the century, with its 'nation-centered' approach to the trials of the era providing 'the main prerequisite and institutional scaffolding for building global hegemony, which some critics have depicted as a new world empire' (p.4).

Patel steers clear of sustained debates about imperialism, even in his coverage of the Good Neighbor policy in Latin America, which he intimates was in some cases merely a milder form of imperialism than that of other world powers in the 1930s, from Nazi expansionism to the 'colonial reformism' witnessed in the British and French empires (p.167). Nevertheless, Patel's trans-national range of reference is impressive. From Brazil to Nigeria, and from the Netherlands (parts of the book were researched at what is now the Roosevelt Institute for American Studies at Middelburg) to the Soviet Union and the Far and Middle East, an array of nation states provides useful comparative examples to developments in the U.S.

The most successful passages show, in the tradition of Daniel T. Rodgers, how ideas traveled across global contexts. See the use Patel makes of the correspondences between the sociological studies carried out in Muncie, Indiana and Marienthal, Austria in the 1920s and 1930s. Though nowhere near as explosive as the claims recently made by James Q. Whitman about how German Nazis drew on U.S. legislation in crafting their own race laws in the 1930s, such examples underscore Patel's claims about the global transmission of ideas

and political practice throughout the New Deal era.

One omission from Patel's narrative is Karl Polanyi. Born in Hungary but subsequently active as a political economist in both England and the U.S., Polanyi wrote much of *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (1944) at Bennington College in Vermont in the early 1940s. In that book, Polanyi argued that capitalism's pursuit of what he called the 'stark utopia' of the free market was the first part of a double movement, the second part of which took the form of the kind of 'social protection' instantiated in many New Deal reforms. For Polanyi, the U.S. embrace of *laissez faire* followed by the moderate reformism of the New Deal 'offered striking proof, both positive and negative, of [his] thesis that social protection was the accompaniment of a supposedly self-regulating market.' In other circumstances, of course, the tension inherent in that process had led to the rise of the virulent fascism that had prompted the socialist Polanyi to flee continental Europe. Patel invokes Republican senator Arthur Vandenberg's term 'insulationism' to describe what Polanyi called 'social protection'. Vandenberg's word has a pejorative feel to it, and Patel himself seems far from enamored with the economic nationalism 'insulationism' is apt to foster. Yet both terms reinforce what Polanyi long ago demonstrated: that there are global forces in operation above and below the level of the nation state that affect the circumstances in which historical actors like the New Dealers operate.

While one can quibble about how much Patel's book still relies on a vision in which nation states remain the principle actors (this is trans-national, rather than sub- or supranational history, after all), *The New Deal: A Global History* reminds us just how much nation-centered narratives of global phenomena frequently obscure.

Tim Jelfs, Rijksuniversiteit Groningen

Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Prometheus; Amsterdam, 2017) 363 p., ill., € 29,99 ISBN 9789035143746

Het nationalisme van de straat

In dit begin 2017 verdedigde proefschrift behandelt de Leidse historica Anne Petterson populair nationalisme: de betrokkenheid van lagere sociale klassen in de vormgeving van nationalisme en de aantrekkingskracht die verschillende nationale thema's op deze groepen uitoefenden. Het is een ambitieus boek: hoewel de 'gewone' man en vrouw zich de laatste jaren onder historici van de moderne tijd weer in grote belangstelling mogen verheugen, blijkt het in de praktijk vaak lastig om hen te redden 'from the enormous condescension of posterity', zoals E.P. Thompson het uitdrukte in zijn klassieker uit 1963: *The Making of the English Working Class*. Petterson slaagt glansrijk. De keuze voor Amsterdam als casestudy is een verstandige: als hoofdstad was Amsterdam bij uitstek de plek waar de natie zich toonde, vaak in de persoon van de vorst die de stad minstens een keer per jaar bezocht. Bovendien kan Petterson zo beschikken over de rijke schatten van het Amsterdamse Stadsarchief. Aan de hand van inventieve casestudy's en creatief brongebruik haalt

zij volkse uitingen van nationalisme onder het stof vandaan.

Pettersons boek sluit zoals gezegd aan bij recente studies van historici die, geëmancipeerd van de marxistische benadering waarmee *history from below* in de jaren zeventig en tachtig bedreven werd, de nadruk leggen op de interactie tussen 'de elite' en 'het volk' in de constructie van gemeenschappen. Hoewel Petterson het perspectief 'van onderop' benadrukt, laat ook zij in essentie de wisselwerking zien tussen enerzijds initiatieven van de elite om een nationaal gevoel aan te kweken en anderzijds populaire praktijken waarin nationalisme uitdrukking kreeg. Het uiten en beleven van aanhankelijkheid aan de nationale gemeenschap kreeg vorm in een divers repertoire. Petterson behandelt achtereenvolgens het oprichten van standbeelden voor nationale figuren (mannen als Rembrandt en Thorbecke), het zingen van het volkslied, het vieren van Oranjefeesten, steunbetuigingen aan de Boeren in hun strijd tegen de Britten en de verkoop van wat we nu Oranje-prullaria zouden noemen. Van een *imagined community* groeide de natie uit tot een zintuiglijke, tastbare gemeenschap.

Door deze thematische insteek loopt ook een diachrone lijn: de elite kreeg gaandeweg meer oog voor de noodzaak om aansluiting te zoeken bij de belevingswereld van 'gewone' Amsterdammers. Inspelend op bestaande praktijken van gemeenschapszin en solidariteit werd gepoogd het volk duurzaam aan de natie te verbinden. De elite werd hierbij voortdurend geconfronteerd met de eigenzinnigheid van de Amsterdammers, die het volkslied gebruikten als strijdlied tegen de socialisten en het monument van Thorbecke tot een ontmoetingsplek voor geliefden maakten. Daar komt bij dat de boodschap die door de elite werd uitgezonden allesbehalve eenduidig was. Ook de Amsterdamse bovenlaag projecteerde verschillende betekenissen op uitingen van nationalisme, zoals de standbeelden van nationale helden die op verschillende plaatsen in de stad werden opgericht. Petterson laat zien dat 'nationaal handelen' vaak oprecht was, maar evengoed een instrument kon zijn om handel te drijven of uitdrukking te geven aan gemeenschapszin in de eigen buurt of sociale groep. Het duidelijkst komt dit naar voren in het hoofdstuk over de Oranjeliefde in de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan, een liefde waarmee vooral een buurtidentiteit tot uitdrukking werd gebracht. Uit de wisselwerking tussen het beschavende nationalisme van bovenaf en de volkse toeeigening ervan kwam niettemin een gevoel van eenheid voort, een gemeenschappelijk beleefd Nederlanderschap. Het enthousiasme van de Amsterdammers voor de strijd van de Boeren, de Oranjefeesten en andere blijken van aanhankelijkheid aan de natie waren onderdeel van een breder streven naar gemeenschapszin in een stad die in het laatste kwart van de negentiende eeuw een ongekende groei doormaakte, een streven dat zich ook uitte in politieke en sociale gemeenschapsvorming rond partijen en vakorganisaties. Dat het nationalisme daadwerkelijk aansloeg bij het volk maakt Petterson inzichtelijk aan de hand van een analyse van de commercialisering van de nationale cultuur: het lokken van klanten door winkeliers met etalages vol nationalistische versieringen en de verkoop van petten, koekblikken en schooltassen bedrukt met verwijzingen naar vorstenhuis en vaderland.

Hoewel haar argumentatie overtuigend is, verliest de studie gaandeweg toch iets aan betoogkracht omdat Petterson haar kaarten lang op de borst houdt en pas in de laatste alinea's van een hoofdstuk haar conclusies presenteert. Ze doet dat echter trefzeker en ook de originele thematiek en treffende broncitaten houden de lezer in de greep. *Eigenwijs vader-*

land eindigt op een moment dat de eerste aanzetten zichtbaar worden van een langs verzuilde lijnen georganiseerd en beleefd nationalisme. Ook in deze context blijft de vraag relevant hoe de elite en 'gewone' burgers in onderlinge interactie vorm gaven aan gemeenschapszin, zowel binnen de natie als in eigen kring. In plaats van de kanalisering en disciplinering van populaire expressies van identiteit en onderlinge verbondenheid als uitgangspunt te nemen, is het zaak zicht te krijgen op de ruimte die er bestond voor toeeigening en aanpassing in een wisselwerking tussen elite en volk. Historici komen niet meer weg met het argument dat dergelijk onderzoek vanwege een gebrek aan bronnen onbegonnen werk is: Anne Petterson wijst ze met deze studie de weg.

Harm Kaal, Radboud Universiteit Nijmegen

Stefan Poser, *Glücksmaschinen und Maschinenglück. Grundlagen einer Technik- und Kulturgeschichte des technisierten Spiels* (Transcript Verlag; Bielefeld, 2016) 401 p., ill., € 39,99 ISBN 9783837636109

Spel spiegelt de samenleving

In 1938 publiceerde de Nederlandse historicus Huizinga een baanbrekend boek, *Homo ludens*, 'de spelende mens,' waarin hij betoogde dat alle instituties en cultuur hun oorsprong hebben in spel. Ook al zijn samenlevingen, vooral de westerse, in de loop van de tijd steeds minder speels geworden, elementen van spel zijn nog steeds te zien op ieder terrein, van de kunsten tot het recht. Huizinga verklaarde dat uit de diep menselijke behoefte aan schoonheid, de drang om niet alleen te leven, maar goed te leven. Zijn boek is in vele talen vertaald, vaak herdrukt en tot vandaag te koop in het Engels, Nederlands en Duits (en mogelijk andere talen). Toch is het thema 'spel' tot nu toe geen groot thema geworden in de geschiedschrijving, met uitzondering van de sportgeschiedenis (zie voor de Nederlandse geschiedschrijving bijvoorbeeld de Digitale Bibliografie Nederlandse Geschiedenis, via de trefwoorden 'spel' en 'sport').

Tachtig jaar na Huizinga's werk verschijnt nu de eerste grote historische studie over spel vanaf de industriële revolutie. Stefan Poser heeft hierover al meerdere essays gepubliceerd en in 2007 leidde hij de inrichting van een grote tentoonstelling in het Deutsches Technikmuseum in Berlijn en het Technisches Museum in Wenen. Zijn boek gaat over de relatie tussen spel, techniek en maatschappelijke verandering. De techniekhistorische invalshoek is gekozen omdat sinds de industriële revolutie techniek en spel nauw met elkaar verweven zijn. Zo weerspiegelt populair speelgoed vaak technische ontwikkelingen – van modeltreinen tot spelcomputers. Bovendien zijn sommige speeltoestellen, zoals achtbanen, hightech-apparaten en worden nieuwe materialen, zoals plastics, toegepast in speelgoed, tennisrackets en plezierjachten. Veranderingen in populaire spelen weerspiegelen en verhelderen maatschappelijke veranderingen. Een goed voorbeeld zijn zwembaden. Het tot 1970 dominante type, het wedstrijdbad, verscheen in de jaren twintig, toen de sportcultus opkwam. Rond 1970 werd het steeds meer vervangen door het 'zwemparadijs,' waar het nauwelijks meer ging om zwemmen, maar om allerlei vormen van vermaak met water. Een ander voorbeeld zijn de botsautootjes op de kermis. Ze verschenen eveneens in de jaren twintig en weerspiegelden de eerste glamour

van het autorijden. Daarom imiteerden ze de laatste automodellen. Dat veranderde toen autorijden gewoner werd. Nu rijden fantasiewagentjes in een sfeer van discolicht en bijbehorende muziek, en heeft het botsautootjesspel meer weg van het versiergedrag in de disco dan van autorijden.

Een andere reden om de verhouding tussen spel en techniek te onderzoeken is Huizinga's stelling dat in moderne samenlevingen het spelelement steeds meer verdwijnt door een toenemende aandacht voor werk, productie en efficiëntie. Dat is volgens Huizinga goed te zien is in de wedstrijdsport, waar de optimalisering van de gebezigde lichaamsbewegingen niet veel anders is dan de rationaliseringsprocessen in de industrie. Poser behandelt Huizinga's stelling aan de hand van het wedstrijdroeien. De perfect synchrone beweging van de roeiers werd vaak vergeleken met een machine, soms in positieve, soms in negatieve zin. Maar Poser ziet er geen illustratie van Huizinga's theorie in. Het roeispel werd weliswaar versmald tot een snelheidswedstrijd (terwijl roeiboten voordien ook werden gebruikt voor bijvoorbeeld palingsteken en een soort tikkertje), maar het bleef een spel en wedstrijdroeiers veranderden niet in machines. Ze spraken graag over het plezier tussen de wedstrijden door: elkaar nat spetteren en in het water gooien, en ook dat zijn vormen van spel. Poser kiest daarom niet Huizinga's theorie als raamwerk, maar dat van de Franse socioloog Roger Caillois, die in *Les jeux et les hommes* (1958) onderscheid maakte tussen vier vormen van spel, die zich alle bewegen tussen het spel met precieze spelregels, *ludus*, en het spontane spel van kinderen, *paidia*. Ook de vier vormen kregen Griekse namen: *agoon* (wedstrijd), *alea* (gokken), *mimicry* (nabootsen of rollenspel) en *ilinx* (roes). Spel komt niet alleen voort uit behoefte aan schoonheid, zoals Huizinga stelt, maar ook uit andere tijdloze behoeften, zoals lichamelijk bewegen en het zich verliezen in een roes (zoals wedstrijdsporters die soms ervaren, of achtbaanliefhebbers). Poser laat zien dat deze elementen steeds aanwezig waren in de laatste tweehonderd jaar. Wat veranderde is hun onderlinge verhouding en hun concrete vormen, en die weerspiegelen maatschappelijke verandering. Nieuwe, 'postmoderne' sporten zoals skateboarding, hebben, anders dan Huizinga ons zou doen verwachten, meer met virtuoos plezier maken van doen dan met winnen.

Het grootste deel van Posers boek is een uitvoerige behandeling van vier soorten spel in de negentiende en twintigste eeuw: roeien en zwemmen, kermis en pretparken, en speelgoed, met modelspoorbanen als casus. De bronnen zijn grotendeels Duits en (minder) Oostenrijks, en hier en daar vergelijkt hij met Engeland, de VS en (soms) Frankrijk. De gedetailleerde beschrijvingen van de technische ontwikkeling van roeiboten en elektrische treintjes zullen vooral de specialisten boeien, maar de analyses van de maatschappelijke betekenis van het spel is relevant voor veel historische thema's. De auteur had daaraan wel wat meer aandacht mogen besteden, maar omdat spel aan zoveel maatschappelijke veranderingen raakt, is dat een te grote opgave voor één boek. Een voorbeeld dat hij kort noemt is de massa oorlogsspeelgoed die gedurende deze hele periode werd gemaakt, en die, samen met stripverhalen en films, kinderen de glamour van geweld en oorlog bijbracht. Spel en speelgoed zijn daarom een goede ingang voor een cultuurgeschiedenis van geweld – en voor tal van andere thema's. Posers studie biedt een uitstekend conceptueel kader en tal van voorbeelden die dergelijk onderzoek kunnen inspireren.

Dick van Lente, Erasmus Universiteit Rotterdam

Bart Tritsmans, *'Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden'. Stedelijk groen in Antwerpen, 1859-1973* (Universitaire Pers Leuven; Leuven, 2016) 261 p., ill., krt., € 55,- ISBN 9789462700826

Een groene geschiedenis van den niet zo groene stad

Met het boek *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden* sluit Bart Tritsmans aan bij het relatief nieuwe, maar gestaag groeiende internationale veld van de groene of ecologische stadsgeschiedenis. In Vlaanderen gingen onder anderen Andreas Stynen en Bruno Notteboom hem de afgelopen jaren voor, met proefschriften over respectievelijk de negentiende-eeuwse omgang met en beleving van stadsgroen, en de vroegtwintigste-eeuwse stedenbouw en beeldvorming van het landschap. Waar de studies van Stynen en Notteboom heel België besloegen, concentreert Tritsmans zich op de groenruimtes in Antwerpen die hij voor de lange periode 1859-1973 in detail heeft bestudeerd.

Het boek is opgedeeld in drie chronologisch opeenvolgende delen, waarbinnen Tritsmans zijn onderwerp steeds van drie kanten belicht. Binnen de delen komen zo achtereenvolgens het geplande stadsgroen en stedelijk groenbeleid, de onderhandelingsprocessen tussen verschillende actoren, en de beleving en het gebruik door de stadbewoners aan bod. De lezer volgt zo in detail de planning, bescherming, beleving en vooral de vernieling van onder meer het Antwerpse stadspark, Noordkasteel, Sint-Annastrand en Boekenbergpark, de Geuzenhofkens, Warande en Brialmontomwalling. Wat opdoemt is een geschiedenis waarin bomen, bloemen en bewoners achtereenvolgens te maken krijgen met burgerlijke stadsverfraaiing, internationale stedencompetitie, *squaremania*, natuurbescherming en oorlog, gevolgd door internationaal georiënteerde modernistische stedenbouw, democratisering van recreatie en toerisme, de opkomst van de auto en opnieuw oorlog. De zwaarste slag krijgt het groen echter van het naoorlogse vooruitgangsgeloof, de verkeerstoename, cityvorming en suburbanisatie. Pas met de protestbewegingen vanaf de late jaren zestig en de geleidelijke verspreiding van het groene gedachtegoed gloort er weer enige hoop.

Daarmee gaat het boek over veel meer dan bomen, bloemen en gras. Aan de hand van het stadsgroen weet Tritsmans onderwerpen variërend van internationale stedenbouwkundige congressen en de opkomst van het toerisme tot het kaatsspel en de uitsluiting van de joodse bevolking vlak voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog overtuigend samen te smeden tot één geschiedenis. Analytisch duidt Tritsmans de groene Antwerpse geschiedenis vooral veelvuldig in paradoxen. Zo wijst hij op de spanning tussen de grootse groene toekomstplannen van het vroegtwintigste-eeuwse stadsbestuur en het burgerlijke negentiende-eeuwse karakter van de parkjes die daadwerkelijk werden aangelegd. Hij besteedt uitgebreid aandacht aan de schijnbare tegenstelling tussen de achteloze offers aan het toenemende verkeer en het groene imago dat de naoorlogse stad zich aanmat, en later in de jaren zeventig tussen het wijdverbreide groene bewustzijn en de nog erg grijze werkelijkheid. Maar hij legt ook de interessante paradoxale tweedeling bloot tussen de ambitie om een groene stad te realiseren door de aanleg van sub-urbane groenruimtes, en de gestage afname van de bruikbare groenzones in de (binnen)stad.

Het sterkst is de paradox die Tritsmans schetst in het derde hoofdstuk waarin de groenbeleving door de stadsbewoners rond

1900 centraal staat. Antwerpen was dan wel de Europese stad met het minste publieke groen, aan de hand van memoires en vroege foto's toont Tritsmans aan dat tijdgenoten dat niet zo ervaarden. Bewoners compenseerden het gebrek aan officieel groen door veelvuldig en zeer divers gebruik van officieuze groenzones zoals de stadsomwallingen, braakliggende terreinen en andere restruimtes. Tritsmans merkt terecht op dat dit officieuze stedelijk groen in de stadsgeschiedenis tot dusverre onderbelicht is gebleven.

Waar zijn groenstudie historisch aan veel verschillende thema's raakt, zoekt Tritsmans ook historiografisch aansluiting bij diverse (recente) wetenschappelijke ontwikkelingen en (sub)disciplines. Op deze manier wordt het Antwerpse onderzoek niet alleen geplaatst binnen de bredere milieu- en stadshistorische onderzoeksvelden, maar ook in verband gebracht met specifieke onderzoekstradities zoals de geschiedschrijving van stedenbouw en stadsplanning, *history of the senses*, toerismegeschiedenis, de geschiedschrijving van de stad in oorlog en van de natuurbeweging. Voordeel is dat Tritsmans zijn studie met deze historiografische context ook steeds historisch in een vergelijkend kader plaatst: het wel en wee van het Antwerpse groen wordt zo afgezet tegen vergelijkbare ontwikkelingen in Brussel, Parijs, Londen, Berlijn, Helsinki, Stockholm en Amsterdam. Nadeel is dat zijn studie naar het Antwerpse stadsgroen zowel historisch als historiografisch wel erg goed binnen de bestaande patronen past. Tritsmans stelt de diverse historiografische tradities die hij aanhaalt niet werkelijk ter discussie. En Antwerpen blijkt, ondanks de historische specificiteit die de groeiende haven en de politieke Antwerpse kwestie rondom de stadsomwalling met zich mee brachten, toch vooral een 'volger' die de internationale groentendensen in de regel pas laat oppikte.

Dat neemt niet weg dat Tritsmans een indrukwekkend en gevarieerd bronnencorpus van onder meer egodocumenten, vroege (kleuren)foto's, gemeenteraadsverslagen, petities, verenigingskrantjes, stedenbouwkundige plannen en congresprogramma's samen heeft weten te brengen in een helder gestructureerde monografie. Het is jammer dat hij de lezer niet meteen al in de inleiding wat meer weet te verleiden; de brave historiografisch-theoretische introductie is duidelijk een overblijfsel van het promotieonderzoek aan de Universiteit van Antwerpen en de Vrije Universiteit Brussel, waarop het boek is gebaseerd. Wat volgt is echter een goed uitgestippelde historische stadswandeling waarin de lezer door het prisma van het groen een breed en veelzijdig beeld krijgt van de politieke, ruimtelijke, sociale en culturele geschiedenis van het moderne Antwerpen.

Merel Klein, Universiteit van Amsterdam

Bart Verheijen, *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming 1801-1813* (Uitgeverij Vantilt; Nijmegen, 2017) 432 p., ill., cd, € 29,95 ISBN 9789460043017

Nationaal denken in tijden van censuur

In *Nederland onder Napoleon* onderzoekt Bart Verheijen de invloed van het napoleontische bewind op het Nederlandse natievormingsproces. Het boek is de bewerkte versie van een proefschrift dat werd voltooid binnen het NWO Vidi-project *Proud to be Dutch. The role of war and propaganda literature in the shaping of an early modern Dutch identity 1648-1815* aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In dat project stond de ontwikkeling van het vroegmoderne 'Nederlandse' natiebesef, met name in literaire bronnen en pamfletten, centraal. Een van de vragen was of de staatkundige modernisering aan het eind van de onderzochte periode ook een overgang betekende in het natievormingsproces.

Het antwoord luidt hier een geclausuleerd ja. De historicus Verheijen, die eerder publiceerde over de Franse geschiedschrijving over de revolutie van 1789, ziet in de periode 1801-1813 een ontwikkeling 'van een algemener vaderlands gevoel richting een specifieker en scherper bewustzijn van een (collectief) nationaal besef' (p.16). De belangrijkste oorzaak voor deze ontwikkeling was de toenemende Franse invloed, die ervoor zorgde dat de partijgebonden en daarmee sterk gepolitiseerde (patriotse en orangistische) voorstellingen van het vaderland uit de late achttiende eeuw voor een groot deel verenigd konden worden in het ideaal van een onafhankelijke natie onder Oranje. Tegelijkertijd, en dit is de clausule, bleven ideologische tegenstellingen en oudere vormen van vaderlandsliefde en natiebesef in deze periode bestaan. Deze stelling wordt uitgewerkt aan de hand van (semi)publieke bronnen: pamfletten, gedichten, schotschriften en brieven die in afnemende mate de neerslag van de publieke opinie vormden. Omdat de censuur vanaf 1806 en zeker na 1810 toenam zijn de bronnen voor die periode aangevuld met inlichtingenrapporten die een beeld kunnen geven van de heersende opvattingen onder de bevolking.

Vanwege de verschillen in politieke omstandigheden en daarmee ook het bronmateriaal is het boek opgedeeld in drie delen die elk in drie hoofdstukken een staatkundige periode beslaan: het Bataafs Gemenebest (de periode van het zogeheten Staatsbewind plus het regeringsjaar van raadpensionaris Schimmelpenninck, 1801-1806), het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon (1806-1810) en de Inlijving in het Napoleontische Keizerrijk (1810-1813). De invoering van een nieuwe grondwet in 1801 verkleinde weliswaar de politiek-democratische speelruimte, maar liet deze niet verdwijnen. De eerste drie hoofdstukken laten zien dat onder de roep om een nationalisering van de revolutie een partijstrijd tussen republikeinen, orangisten en moderaten bleef bestaan. Elk van de stromingen beschikte over eigen voorstellingen van het vaderland die afgezet werden tegen die van de andere groepen. De periode van het Staatsbewind is, zoals in de inleiding terecht gesteld wordt, in de historiografie karig bedeeld geweest. Het Staatsbewind wordt hier gelukkig wel behandeld: daardoor zijn we getuige van de, weliswaar afgezwakte, doorwerking van de politiek-ideologische strijd na 1800.

Gedurende het Koninkrijk Holland (hoofdstuk 4-6) namen de mogelijkheden om de politieke strijd publiekelijk te voeren steeds meer af, al verneemt de lezer via de inlichtingenrapporten die Verheijen bespreekt dat de

oude scheidslijnen bleven bestaan. Van een gedeelde visie op het verleden en de toekomst van de natie leek nog geen sprake. Die visie ontstond volgens Verheijen eigenlijk pas in de laatste jaren van de Inlijving (hoofdstuk 9), toen actoren gingen speculeren over een post-napoleontische toekomst. Op zoek naar een symbool voor een nieuwe onafhankelijke natie kwamen orangisten en – schoorvoetend – moderate republikeinen uit bij Willem Frederik, de zoon van stadhouder Willem V. Hij werd in de loop van 1813 gepresenteerd als toekomstig hoofd van de natie dat boven de partijen kon staan. De (inter)nationale verhoudingen en algemene haat jegens Napoleon lieten de patriotten weinig keus: ook de meesten van hen accepteerden Willem Frederik uiteindelijk als koning Willem I. Maar hetzelfde nationale ideaal dat het hem mogelijk maakte koning te worden verhinderde zowel een terugkeer naar het ancien régime als een absolute monarchie. De Oranjemonarchie moest in een constitutionele vorm gegoten worden om de voormalige partijen voldoende garanties te bieden tegen machtsmisbruik en voortduren van partijstrijd.

Nederland onder Napoleon biedt een gedegen en goed leesbare beschouwing van de publieke opinie in de periode 1801-1813, met oog voor de belangrijke rol van de politieke en staatkundige omstandigheden. Verheijen benadrukt daarbij in mijn ogen terecht de invloed van de groeiende censuur en de invoering van de napoleontische politiestaat. De aanpak is sterk brongericht, wat ook tot uitdrukking komt in uitgebreide citaten, een zestiental bijlagen en zelfs een bijgeleverde cd met verzetsliederen tegen Napoleon. Dit alles in een fraai vormgegeven uitgave. Met die aanpak blijft het verhaal ook zo open mogelijk, en dat is hier belangrijk omdat daardoor voorkomen wordt dat '1813' teveel terug geprojecteerd wordt op de periode ervoor, toen de Oranjemonarchie nog nauwelijks denkbaar was.

Wel levert het boek weinig verrassingen op. De conclusies sluiten, een aantal nuanceringen daargelaten, vrij nauw aan bij de bestaande historiografie. Op hoofdlijnen bevestigt het onderzoek de bevindingen van historici als Niek van Sas, Martijn van der Burg, Johan Joor en Wilfried Uitterhoeve over respectievelijk de nationalisering van de revolutie, de aard van het napoleontisch bewind en de oranjesentimenten van 1813. Interessante vondsten, zoals het voortbestaan van ideologische tegenstellingen tot 1813 aan toe, en de afnemende interesse in het republikeinse gedachtegoed, worden wel opgemerkt en gevolgd, maar weinig geproblematiseerd of van een bredere betekenis voorzien. Dat had deze studie niet misstaan, gelet op het evidente belang van de napoleontische periode in de Nederlandse en (West-)Europese staat- en natievormingsprocessen.

Mart Rutjes, Universiteit van Amsterdam

Jaap Verheul, *De Atlantische pelgrim. John Lothrop Motley en de Amerikaanse ontdekking van Nederland* (Boom; Amsterdam, 2017) 440 p., ill., € 24,90 ISBN 9789089534750

Amerikaan gebruikt Nederlandse geschiedenis voor epos over de ontluikende vrijheidsgedachte

De Utrechtse cultuurhistoricus Jaap Verheul schreef een aangenaam geschreven biografie over de Amerikaanse historicus John Lothrop Motley (1814-1877). Motley werd bekend door zijn internationale bestseller over de geschiedenis van de Nederlandse Opstand, *The rise of the Dutch Republic* (1856). Het boek werd met juichtonen ontvangen, ook in Nederland waar onder auspiciën van R.C. Bakhuizen van den Brink een Nederlandse vertaling verscheen. Motley gaf een gefundeerd en aanstekelijk geschreven verhaal van het geboorte-uur van de Nederlandse natie en van de heldenrol die de 'Vader des Vaderlands' Willem van Oranje daarin speelde. Motleys boek voorzag, zoals dat heet, in een behoefte: het gaf invulling aan een nieuw Nederlands natiebesef én het was gefundeerd op archiefonderzoek in archieven in heel Europa. Verwetenschappelijking én geschiedschrijving in dienst van het nationalisme gingen hand in hand. De Leidse hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis Robert Fruin noemde in zijn bespreking van de *Rise* het 'wenschelijk' dat wij 'Motley's boek als handboek aannemen, aan welks aanvulling en verbetering wij arbeiden'. Een andere coryfee van de Nederlandse geschiedschrijving, Guillaume Groen van Prinsterer, uitgever van onder meer de *Archives* van het Huis van Oranje, assisteerde Motley in zijn bronnenonderzoek.

Motley schreef een meeslepend verhaal dat op veel instemming kon rekenen. Alleen uit katholieke hoek kwam kritiek, ook internationaal, bijvoorbeeld in het Duitse taalgebied door historicus-publicist Matthias Koch. In Nederland schreef W.J.F. Nuyens met zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw* een werk dat expliciet bedoeld was als weerlegging van Motley, vanwege diens stelselmatige minachting van de rol van de katholieken in diens geschiedschrijving. Naar aanleiding van de meerdelige studie van Nuyens ging ook Fruin kritischer kijken naar het werk van Motley, zoals bleek uit een recensie die hij schreef van de *Beroerten* die bij Verheul ongenoemd blijft waardoor niet helemaal uit de verf komt dat Fruins denken over Motley een evolutie onderging ('Ook ik moet thans erkennen, dat de toon, waarin de welsprekende Amerikaan geschreven heeft, aan katholieken aanstoot moest geven, en bovendien, wat veel erger is, dat hij niet overal de zuivere waarheid gesproken heeft. Ik had dat vroeger bij het lezen van het wegsleepende boek niet zo opgemerkt.'). Met de toenemende verwetenschappelijking van de geschiedschrijving gingen ook historici als Fruin en Groen van Prinsterer zich steeds meer ergeren aan de romantische schrijfstijl van Motley, al speelde daarbij ook, net als bij Nuyens, een politiekinhoudelijke motivatie een rol. Groen was bijvoorbeeld verbolgen over de negatieve bejegening van zijn Oranjeheld Maurits in Motleys studie over raadpensionaris Barneveld en schreef met zijn *Maurice et Barnevelt* een weerlegging.

Wat voegt Verheuls biografie toe aan onze kennis over Motley? Waar Motleys verdienste tot nu toe vooral werd afgemeten aan zijn bijdrage aan de negentiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijving plaatst Verheul de Amerikaanse geschiedschrijver nadrukkelijk in een Amerikaans-Europese context met een

trans-Atlantische rol voor Motley als een soort middelaar tussen de oude en de nieuwe wereld. Met zijn romantische geschiedschrijving is hij vergelijkbaar met Amerikaanse collega's als Bancroft, Parkman en Prescott (die overigens ook belangstelling had voor de geschiedenis van de Nederlandse Republiek!). Waar in Nederland Motleys werk betekenis kreeg in een nieuwe nationalistische geschiedschrijving stond voor Motley veeleer de ontluikende vrijheidsgedachte centraal, waarbij hij de Nederlandse Opstand zag als een voorloper van de Amerikaanse vrijheidsoorlog. Verheul vraagt echter terecht ook aandacht voor het feit dat Motley veel meer was dan alleen een romantische geschiedschrijver. Verheul schildert uitvoerig hoe Motley zich de nieuwe manier van een op archivalia gebaseerde geschiedschrijving eigenmaakte in zijn studietijd in Göttingen, samen met kennis van de Duitse taal, die hem in staat stelde om bronnenmateriaal te verzamelen in archieven in heel Europa. De bredere Europese context blijkt ook uit zijn vriendschap met de latere staatsman Otto von Bismarck, een studiegenoot in Göttingen met wie hij altijd contact zou blijven houden. Het zette hem ook op het spoor van een diplomatieke carrière, die ondermeer leidde tot een benoeming in Sint-Petersburg, waarvan het aardig is om te melden dat volgens Verheul het niet ondenkbaar is dat uitgerekend in Sint-Petersburg Motleys belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis ontstond omdat hij in de Hermitage kennismaakte met het werk van de grote Hollandse meesters.

Verheuls studie maakt duidelijk dat Motley alleen te begrijpen is tegen een brede trans-Atlantische achtergrond, die de nationalistische context van de geschiedschrijvers in Nederland ruimschoots oversteeg. Zoals Motley, net als Angelsaksische historici zoals Simon Schama en Jonathan Israel na hem, een nieuwe visie op de Nederlandse geschiedenis gaf, plaatst Verheul Motley op vergelijkbare wijze zelf in een bredere context, waarbij het alleen jammer is dat niet altijd duidelijk is waar hij oude inzichten overneemt en er zijn eigen nieuwe aan toevoegt. Misschien kom dit omdat Verheul, geheel in stijl met Motley, liever een meeslepende biografie over zijn held wilde schrijven, dan in discussie te gaan met het werk van eerdere, soms verouderde scribenten als (om slechts de internationaal georiënteerde Angelsaksische historici te noemen) M.A. Peterson, J.J. Barens, David Levin, O.D. Edwards en J. Guberman. Het maakt wel dat zijn biografie net zo leesbaar is als de vele boeken van Motley zelf.

Albert van der Zeijden, Universiteit Utrecht